

VAIKIV AJASTU EESTIS, I OSA

Sel nädalal tutvustame teile kirjastuse Grenader loal katkendeid William Tomingase raamatust "Vaikiv ajastu Eestis", mis ilmus esmakordselt 1961. aastal New Yorgis ja sellest teosest sai ka alguse mõiste "vaikiv ajastu". 1934. aasta 12. märtsil toimus riigivanem Konstantin Pätsi ja kindral Johan Laidoneri juhtimisel Eestis sõjaväeline riigipööre. Arreteeriti üle 400 juhtiva vabadussõjalase, sh Artur Sirk ja Hjalmar Mäe. Pärast riigipööret kehtestati kuueks kuuks kaitseisukord ning suleti Eesti Vabadussõjalaste Liit ja selle väljaanded. Sügisest algas niinimetatud vaikiv ajastu, kui ei kutsutud kokku enam vana ega valitud ka uut Riigikogu. Keelustati poliitilised erakonnad. Riigivalitsemine koondus K. Pätsi ja tema kaaskondlaste kätte. Tomingase mälestusteraamat on ühe vabadussõjalaste liikumises osalenu nägemus tolle aja Eesti sisepoliitikast ja poliitikutest.

William Tomingas
**VAIKIV AJASTU
EESTIS**

Katkend raamatu saatesõnast, mille kirjutas Evy Laamann-Kalbus

"Olen 90 aastat vana naine, Vabadussõjalaste Liidu ühe juhi, Paul Laamanni tütar. Minu isa vangistati 1944. aastal meie maale uuesti sissetunginud kommunistliku hordi poolt ja piinati surnuks. Ta võitles admiral Pitka loogiüksuses. Tahan Tomingase raamatu uustrükiga varustada meie uut põlvkonda Eesti maa ja rahva mineviku uurimiseks, anda neile võimaluse faktide leidmiseks ja olukordade võrdlemiseks ning tõe avastamiseks ühest meie maale tähtsast ajaloolüngast, millest uus põlvkond teab napilt, või üldse mitte midagi. Enamusel on Päts-Laidoneri poolt loodud dekreetide ajastust ja Riigikogu laiali saatmisest vähe teadmisi. Sellest vaikiti Vaikival Ajastul hirmust sattuda trellide taha, nagu see Vabadussõjalaste juhtide liikmetega oli juhtunud. Paremal juhul saadeti teisitimõtlejad oma elukohast minema ja keelati isegi kodukoha küllastamine. Seda tehti 1935. aastal ka minu perega, meid saadeti Võrust Saaremaale "asuma". Mehed, nagu Vabadussõjalaste juht Artur Sirk, ei sünni iga päev. Nad on Suurkujud, rahvajuhiks sündinud mehed, mitte ainult selleks koolitatud ja kasvatatud. Sirgu isiksus rahvajuhina haaras ja kütkestas väga suurt arvu Eesti rahvast. Vabadussõjalaste liikumine paisus Sirgu juhtimise all rahvaliidumiseks. Keegi ei saa kaljukindlalt teada, milliseks Eesti rahva

saatus oleks kujunenud, kui kindral Larka oleks 1934. aastal presidendiks valitud ja Artur Sirk peaministrina tema kõrval seisnud. Eelvalimised (allkirjade kogumine) kinnitasid seda. Larka sai 62 070 ehk 50,4% toetushääli, Laidoner 38 066 ehk 30,7%, Pats 18 501 ehk 14,9% ja Rei 4 983 ehk 4%. See võimalus võeti ära ühe hoobiga, just väljakuulutatud presidendivalimiste eel, kui Artur Sirk Pätsi dekreediga vangistati ja veidi hiljem, aastal 1937, sama mehe poolt saadetud agentide poolt mõrvati. Tundsin Artur Sirku varasest lapsepõlvest saadik. Istusin ta süles väikese tüdrukuna. Hiljem, kui suuremaks sirgusin, käisin koos isaga paljudel koosviibimistel ja meeleavaldustel. Mu kõrvad kuulsid rahva hõiskeid ja juubeldusi. Olin Vabadussõjalaste Liidu mitmel maakonna lipuõnnistusel ja tõrvikrongkäigul. Laulsin teistega kaasa "Eestimaa, su mehemeel" ja aitasin asetada pargi langenud Vabadussõjalaste kalmudele ja ausammastele. Olin ema poolt saadetud talismaniks isale ja täitsin rõõmsalt ema käsku. Üks on kindel, Punaarmee oleks enne meie maale sissetungimist kindlasti meenutanud meie Vabadussõda 1918–1920, kus nad haledalt pekka said. Vabadussõda, kus 14-aastasest koolipoisist raugaikka jõudnud vanuri kõrval võitles iga elusolev Eesti mees suures ülekaalus olevate bolševike vastu. Nad võitlesid ränkrasket võitlust ja ometi võitsid. Selle uskumatu võidu saavutasime 1920. aastal kõrge vere hinnaga. Aga samas kaotasime oma vabaduse jälle 1934. aastal Päts-Laidoneri poolt plaanitsetud ebaseadusliku putši alusel Pätsi dekreediga, kui Vabadussõjalaste Liit üleöö suleti ja kõik Liidu juhtisikud arreteeriti ning Päts ainuvalitseja-diktaatorina võimu üle võttis, kuni Punaarmee 1940. aastal peremehelikult meie maale sisse jalutas. Meie oma vägede ülemjuhataja võttis nad Narvas sõbralikult vastu."

Artur Sirk

12. märts

Veretu võimuhaarang

12. märts seisab Eesti ajaloos üldtuntud daatumina aastat nimetamatagi. 12. märts 1934 tähistab vaikiva ajastu algust Eestis. See päev, esmapäev, koitis Tallinnas halva ilma. Juba hommikust alates huugasid merel udusireenid. Tinahallist sompus taevast tuli uduvihma ja lume segu, mida tänavail tõttajaile märja paiskena näkku keerutas kerge, kuid külm tuul. Liiklejad tuli laveerida läbi lörtsiloikude ruttamisel kodukatuse alla. Kes võis jäi koju, keda aga töö kodust välja ajas, täitis oma kohustust vastumeelselt.

Tallinna külje all Tondil, sõjakoolis, olid õppused lõppenud söögiajaks kell 16.30. Väsinud ja läbimärjad kasvandikud mõnulesid tundest, et pärast sööki saab õhtule, saab jalgu kuivatada, mundrist vabaneda, soojas ruumis pikali heita. Sama kavatsusega kõndis pärast einestamist oma tuppa ka 1. kompanii veebel Heino Kalda. Kuid vaevalt oli ta saanud tõmmata saapad jalast, kui uksele ilmus kompanii ülem käsuga: "Alarm! Kogu koolil õuel rivistuda!" Kalda tahtis küsida, mis on lahti, aga ei jõudnud. Ülemus, kes näis olevat ärritatud, oli juba läinud. Veebel Kaldale kui vilunud sõjamehele ei olnud häired uudiseks. Kuid neist sõjaõppuse vahendeist, mis kooli kasvandikud pidid rabama ootamatusena, oli talle alati varem aegsasti mõista antud. Kuid nüüd niisugust halba nalja teha, niisuguse ilmaga... Kirudes sikutas Kalda jälle säärivad jalga ja pörutas oma mehed maast lahti: "Aspirandid! Minutiga püksid jalga! Sekundiga trepist alla! Kogu kool rivistub – kooli ülema käsk!" Kui sõjakooli ülem kol-ltn Aleksander Jaakson õuele ilmus, seisid kõik ta käsualused – 4 kompaniid, 600 meest – nõörsirges rivis. Jaakson seletas meestele häält tõstes: "Kõrgemalt poolt tulnud käsul peab kool viibimata lahingukorras välja astuma. Laskemoon, käsigranaadid, kuulipildujad on väljajagamiseks valmis. Kool peab täitma minu kärke täpselt nagu lahinguolukorras. Marsime välja kümne minuti pärast. Härrad ohvitserid – minu juurde korralduste saamiseks. Mehed relvade vastuvõtuks marss!" Paarikümmeminutilise kiirmarsiga jõudis kool Tõnismäele. Seal jaotati mehed gruppidesse, saadeti mitmes suunas linna laiiali. Veebel Kalda kompanii sai käsu minna Narva maanteele Vabadussõjalaste Liidu büroo ette. Sinna päralt jõudnud, sulges kompanii tänava, seadis üles kuulipildujad ja jäi lahinguolukorda. Ei teadnud Kalda ega ta kompanii mehed, milles asi seisab. Äkki nägid nad, kuidas hoovivärvavatest jooksis tänavale hulk erariietuses isikuid ja rüsinal murdis sisse sõjameeste poolt piiratavasse majja. Varsti hakati sealt välja tooma mehi ja naisi, keda kogunes õige palju ja kes viidi ära väikestes salkades. Aspirandid vaatasid pilti tummana. Kui veebel Kalda ühelt askeldavalt asjamehelt sai mahti toimuva põhjust pärida, oli vastuseks: politsei!

Narva maantee apteegi kassapreilil Linda Kaasikul on töölt minekuga suur rutt. Tal on kohtamine "Estonia" teatri vestibüülis minekuks operetile ja hiljem õhtusöögile. Selleks peab nägusamini riietuma, iga minut on kallis. Vaevalt saab ta astuda tänavale, kui teda tabab üllatus: püssimehed! Läbi ei lasta. Kannatamatu neiu astub lähima mundrimehe juurde seletust saama. See vastab neiule viisakalt, et temal ei ole läbilaskmise vastu midagi, kuid kes keelavat, olevat see kaabuga isand seal. Kaabuga isand aitab parajasti kahte meest suurde musta autosse tõugata. Ühes neist tunneb Linda ära oma venna. "Ruudi, mis nad sinuga teevad? Kes nad on?" karjatab neiu. "Laske jalga, laske jalga!" käsutab kaabuga mees neiu eemale lükates. Tekib sõnavahetus, millest Lindale selgub, et tegemist on politseiga ja kinniviimisega. See ajab neiu marru. "Teie ei tohi, ei tohi – kas kuulete!" hakkab ta käekotiga endale edasipääsu võitlema ja autoust lahti kiskuma. "Miks ei tohi?" tõrjub võimuküllane kaabumees. "See on mu vend," rabeleb Linda. Sellest aitab. Siplev ja küünistav neiu lükatakse samasse autosse, politsei surub end ka sisse ja sõit läheb lahti. Linda Kaasik lastakse küll vabaks, kuid alles paari päeva pärast ja ilma vennata.

Toompeale saadetud sõjakooli kasvandikud sulgevad kõik sinna viivad teed. Kes tahab tulla alla, saab läbi, üles aga ei lasta kedagi. Ka siin on käsutajaks erariides politsei. Ferdinand Ots (Vana-Värdis, nagu Kohtu tänava rahvas kutsub välisministeeriumi maja kojameest) ei pääse koju, hoolimata seletustest, et "ta tunneb kõiki ministreid." "Nad käivad minu juures sisse ja välja," ütleb Ots. Kuid just see tagasihoidlik jutt äratabki politseinikus kahtlust ja vimma.

"Mis pistmist siis Teil on ministritega? Ja mis asjamees Te olete?" uurib politseinik.

"Toompeal olen igatahes suurem asjamees kui Teie. Olen Teist veel kangemaid "salasid" näinud. Ei salli neist kedagi," sõnab Ots otsekohele.

"Kuidas Te julgete? Kes Te olete?" pöörutab politseinik.

"Siin on mu näpupass," õiendab Ots ja ulatab politseinikule oma isikutunnistuse. "Lugege, siin on aadress ja kõik. Olen Vabadussõjas käind ega karda kedagi."

Otsa pass võetakse ära, mees ise viiakse kinni. Teel pokri annab ta küll järele, et on välisministeeriumi kojamees. Kuid siis on juba hilja.

Läbiotsimisel leitakse ta taskust Vabadussõjalaste Liidu liikmekaart. Tal tuleb ülekuulamistel tõendada, et ta pole oma ametikohale poetatud mitte vapside poolt, vaid et ta on samal kohal teeninud juba üle kümne aasta.

Sõjakooli patrullide valve alla on võetud kogu puiesteede võõnd –

Merepuiestee, Põhja puiestee, Jaama-Toom-Kaarli-Vabaduspuiesteed. Kuid ka niiviisi isoleeritud südalinna seisavad tänavanurkadel valvepostid. Halva ilma tõttu on inimesi liikvel vähe, mingeid vahejuhtumeid ei teki. Uusi käske ei järgne. Sõjakooli meestel hakkab igav. Uudishimulistele ei tea nad

midagi vastata. Vastuoksa – päritakse küsijailt endilt, mis on linnas lahti? Kuid keegi ei tea. Alles hilisel õhtutunnil levib teateid raadio kaudu: üldine kaitseseisukord kella viiest alates; kindral Laidoner vägede ülemjuhatajaks määratud. Kes kehitab õlgu, kes vangutab pead, kes haigutab, kes keerab raadioaparaadi osuti Viini või Londoni jaamale. Ärevusse ei satu keegi, kuna eelmise sügise narr kaitseseisukord on veel kõigil meeles.

Ajal, kui sõjakooli kasvandikke tänavail lahingukorras hoitakse, toimuvad üle linna haarangud. Neid operatsioone juhivad poliitilise poliitsei kõrgeimad juhid, J. Sooman, R. Täht, J. Eiskop, A. Tenson. Nad sõidavad linnas siia-sinna, raporteerides telefoni teel Toompeale vahistamiste edukast käigust. Sooman teatab, et tabatud on ka Sirk, dr Mäe ja Larka.

Laidoner teeb korralduse Larka viibimatuks vabastamiseks, "sest muidu võib jääda mulje, nagu võitleksin ma väevõimuga oma võistleja vastu," seletab Laidoner veidi hiljem ajakirjanikele. Täht teatab advokaat Rõuki, pastor Uhke, kooliõpetaja Mähari, kaitseliidu pääliku Jalakase, "Võitluse" toimetaja Klassmani arreteerimisest. Kuid saabub teateid ka

ebaõnnestumistest. Eiskop vabandab, et adv Paul Telg on esimesest haarangust välja libisenud. Kuid annab samal ajal kinnituse, et Telgil on võimatu Tallinnast välja pääseda. Ajal, kui talle jahti peetakse, istub Telg halba aimamata Harju tänavas Feischneri kohvikus. Seal kuuleb ta juhuslikult väljast tulejailt vabadussõjalaste puistamisest Narva maanteel ja Merepuiesteel (kus ka asus vabadussõjalaste büroo). Ta esimeseks mõtteks on võtta taksiauto. Siis aga meenub talle, et poliitiline poliitsei värbab agente eestkätt kelnerite ja taksojuhtide hulgast. Säilitades külma verd telefoneerib Telg mõnele tuttavale ja saabki kätte mehe, kes talle oma autoga järele tuleb ja ta Nõmmele varjule sõidutab. Paari päeva pärast lennab eralendur Ulrich Brasche ta omal masinal Lasnamäe lennuväljalt Soome. Peaminister Pätsilt saadud korralduse kohaselt hakkab riigisekretär Terras kella 16.00 paiku telefoni teel valitsuse liikmeid kokku kutsuma erakorraliseks valitsuse koosolekuks. Koosoleku alguseks on määratud kell

17.00 ja paigaks tavaline koht – Valge saal Toompea lossis. Määratud ajaks on kõik ministrid kohal ja Pätsi oodates viidavad aega omavahelises vestluses. Et Terras ei tea päevakorra sisu, siis annab see teadmatus kõneainet mõnele uudishimulikule. Kellaosuti näitab juba tugevasti üle viie, kui viimaks astub sisse Päts kindral Laidoneri saatel. Vaikides kõnnib ta oma tooli juurde, sobitab Laidoneri oma paremale käele, kutsub käeviipega kohalviibijaid laua taha asuma, teeb algust tavalise lausega:

„Avan valitsuse koosoleku.“ Kuid ta ei saa jätkata – Laidoner hakkab temale midagi sosistama. Ajavahemikku kasutavad ministrid pilkude vahetamiseks ja vastastikuseks õlgade kehitamiseks: mis asja on Laidoneril valitsuse koosolekul?

Konstantin Päts

Nüüd esineb Päts teadaandega, mille mõtteks on ettepanek, kuulutada välja üldine kaitse seisukord vabadussõjalaste tegevuse peatamiseks ja ametisse määrata kaitseväge ülejuhatajaks kindral Laidoner. Kuigi Päts enesevalitsemisega saab laitmatult toime, märkavad koosolijad siiski ta ärritust: tal on puna palgil, ta lõug väriseb ja kõnelemisel komistab ta korduvalt. Ka tema kõrval istuval Laidoneril punetavad põsenukid. Peaministri teadaanne tuleb ministritele üllatusena. Seda kuulatakse ja sellele reageeritakse vaikusega. Ministrid viibivad täielikus teadmatuses, et Pätsi sõnavõtu ajal olid Tallinna tänavatele juba käsutatud relvastatud jõud ja teostumas massilised vahistamised. Ei teatud, et valitsus oli pandud sündinud fakti ette. Võib-olla oli teadlik sellest valitsuse ees salajaselt hoitud aktsioonist sise-kohtuminister Johan Müller, kuid ei tema ega ükski valitsuse liige ei võta sõna Pätsi ettepaneku vastu. Seejärel laseb Päts sisse kutsuda kohtuministeeriumi nõuniku Joh. Klesmenti, kes samuti oli Pätsilt saanud käsu tulla lossi valitsuse koosoleku ajaks ja kes ootas korraldusi eesruumis. Klesmentile tehakse ülesandeks sealsamas valitsuse laua taga panna kirja riigivanema otsus üldise kaitse seisukorra väljakuulutamise ja kindral Laidoneri ülejuhatajaks määramise kohta avalikkusele määratud teadaandeks. Sellejärel sõnastab J. Klesment ka kindral Laidoneri sündmäärused Vabadussõjalaste Liidu sulgemise, koosolekute ja rongkäikude keeldude kohta. Kella 22.00 paiku saab Klesment oma tööga valmis ja lahkub valitsuse koosolekult. Päts ja Laidoner koos ministritega aga jäävad lossi kogu ööks. Jaht inimestele kestab lakkamatult. Vahistatuid ei viida enam poliitilise politsei majja Pagari tänavas, vaid juba otse keskvanglasse, linna arestimajja ja naistevanglasse Lasnamäel, kuna valitseb suur ruumipuudus. Üheaegselt ööside vahistamistega Tallinnas teostatakse massilisi vangistamisi ka provintsis – Tartus, Viljandis, Narvas, Haapsalus, Võrus, Paides. Ka seal läheb kõik libedasti, mis annab tunnistust sellest, et kavad olid hästi ette valmistatud, nimestikud hoolsalt korraldatud. Kuid see omakorda kinnitab ka seda, et selle tööga oldi juba varakult alustatud, milletõttu igasugused jutud viimsel minutil ette jõudmisest vabadussõjalaste äkilisele relvastatud väljaastumisele 12. märtsil võimu vägivaldaga ülevõtmiseks ei oma usutavust. Laidoner muigab, kui talle esitatakse kohtadelt saabuvald aruandeid: relvi pole leitud, vastuhakkamisi pole olnud. See polnud talle uudiseks – ta oli olnud sellest juba ette teadlik. Hommikul lossist lahkudes tähendab Laidoner: "Mida ma kartsin oli see, et sõjakool tõrgub tänaval politseid mängimast. Sõjaväeline traditsioon on asi, mida tuleb tõsiselt arvestada. Aga mis sellest enam rääkida, nüüd on kõik läinud hästi."

Tallinna garnison oli õige arvurikas. Ta koosseisu kuulusid autotankide rügement, lennuväe divisjon, Kalevi pataljon, 10. üksik jalaväe pataljon, sidepataljon, pioneeripataljon, mere- ja ratsaväe üksused. Kuid Päts ja Laidoner kasutasid oma plaani teostamiseks ainult noori Sõjakooli kasvandikke, pannes kõik lootused nende kasvatusetele järgida ülemuse käsule pimesi. Kooli selleaegne ülem kol-ltn Aleksander Jaakson, kes oli pühendatud asjasse, ei jäänud tasust ilma. Tänuväheks ta teenete eest 12. märtsi riigipöördele sõjalise toetuse andmisel ülendati ta peatselt kindral-majoriks ja talle usaldati hiljem ka haridusministri portfelli. Talle alluvad noormehed said alles hiljem teadlikeks, et neid käsutati haarama relvi ja ignorantsetena saadeti tegevusse oma rahva liikmete vastu. Au- või tänuväheks jäeti nad ilma. Nii mõnigi Sõjakooli kasvandik mõtles oma hilisemal ohvitserikarjääri ajal 12. märtsi ööle, tundes tagantjärele piinlikkust eesti sõjamehele sobimatust osast, mida tal sel korral oli täita.

Jätkub.

Telegramil on au korraldada "Vaikiv ajastu Eestis" raamatuesitlust 3. jaanuaril, Vabadussõjas võidelnute mälestuspäeval, Tallinnas Solarise Apollo raamatupoes, kell 15. Raamatut tutvustavad teiste hulgas ajaloolane Mati Õun ja kirjastuse Grenader ajalootoimetaja Lauri Suurmaa.

Allikas: William Tomingas ["Vaikiv ajastu Eestis"](#) (Grenader, 2013)
Fotod raamatust

Toimetas Mariann Joonas

VAIKIV AJASTU EESTIS, II OSA

Sel nädalal tutvustame teile kirjastuse Grenader loal katkendeid William Tomingase raamatust "Vaikiv ajastu Eestis", mis ilmus esmakordselt 1961. aastal New Yorgis. Sellest teosest sai alguse mõiste "vaikiv ajastu" kasutamine. 1934. aasta 12. märtsil toimus riigivanem Konstantin Pätsi ja kindral Johan Laidoneri juhtimisel Eestis sõjaväeline riigipööre. Arreteeriti üle 400 juhtiva vabadussõjalase, teiste hulgas ka Artur Sirk ja Hjalmar Mäe. Pärast riigipööret kehtestati kuueks kuuks kaitseeseisukord ning suleti Eesti Vabadussõjalaste Liit ja selle väljaanded. Sügisest algas nn vaikiv ajastu, kui ei kutsutud kokku enam vana ega valitud ka uut riigikogu. Keelustati poliitilised erakonnad. Riigivalitsemine koondus K. Pätsi ja tema kaaskondlaste kätte. Tomingase mälestusteraamat on ühe vabadussõjalaste liikumises osalenu nägemus tolle aja Eesti sisepoliitikast ja poliitikutest.

Täna avaldame katkendi, milles kirjutatakse vabadussõdalaste liidri Artur Sirki põgenemisest vanglast (12. märtsi 1934 õhtul arreteeriti Sirk Tallinnas, süüdistatuna [Uue Nuhtlusseaduse](#) § 102 alusel, mis käsitles ühinemist organisatsiooniga, mille eesmärgiks väevõimuga kukutada maksvat riigikorda. 11. novembril 1934 põgenes Sirk [Patarei vanglast](#), kus oli olnud 8 kuud, koos vangivalvur [Johannes Küttimiga](#)).

William Tomingas
VAIKIV AJASTU
EESTIS

/-/

Novembri algul paigutatigi Sirk vanglahaigla erikambrisse ja erilise valve alla.

Vanglakorra järele viiakse vangid hommikul osakondade kaupa vangla siseõue jalutama. Väheseid haiglas viibivaid vange jalutati teistest lahus pärast lõunat. Vanglamäärustiku kohaselt kõnnivad vangid paarikaupa hanereas ringiratast kahes sõõris: üks õue tagavärava lähedal, teine peavärava naabruses. Sirk, keda sunniti kõndima üksinda, valis jalutamiseks peaväravale lähedase ringi. Temale oli alaliseks saatjaks määratud valvur A. Prokofjev, kes vastavalt oma ülesannete tähtsusele oli varustatud revolvriga (julgestuskorra tõttu valvurid vanglas teradega tulirelva ei kanna) ja kellele oli antud käsk kõhklemata tulistada "kui midagi juhtub".

Vangla peavärava valvuriteks oli erilise hoolega valitud kolm ustavat meest – valvurid Akerman, Evert ja Rebane, kes üksteist vahetasid kaheksatunniseks valvekorraks. Kuid juba kahel korral oli juhtunud nii, et üks neist oli lühiajaliselt haigestunud ja selle asendajaks oli paigutatud valvur Johannes Küttim. Ka valvur Küttimit peeti kõigiti usaldusväärseks. Tavaliselt seisis ta peaväravale võrdselt tähtsal postil – trellitatud uksele, mille kaudu pääses kantseleist vangla sisemusse. Ta oli poissmees, lähedaste omasteta ja elas linnas väikses, omaette toas. Põgenemisplaani teostamiseks oli Küttim sobiv mees, kuna tema juures polnud karta võimalike survevahendite tarvitusele võttu võimude poolt tema omaste vastu. Muide, ta andis oma nõusoleku mitte rahalise tasu eest, vaid ideelistel põhjustel ja poolehoiust A. Sirki vastu*. Nüüd jäi vaid oodata parajat juhus, kui Küttim määratakse jälle peaväravasse kedagi asendama.

See juhus saabus pühapäeval 11. nov 1934. a. Olukord osutus kõigiti õnnelikuks, kuna pühapäeva pealelõuna on vangla elus kõige vaiksem ja askeldusteta. Ka oli sel päeval vangla korrapidajaks E. Viikman. Hea oli ka veel seik, mis Viikmanile tema hilisemal ülekuulamisil osutus õnneks, et Küttimi tegelikuks peaväravasse paigutajaks polnud mitte Viikman, vaid vanemvalvurite ülem Kiilim, kellel põgenemisplaanidega polnud midagi ühist.

Pühapäeval oli selge ilm, lumeta ja vähese külmaga. Kella 16 paiku veereb Patarei tänavat mööda aeglasel käigul üle raudteeülesõidukoha auto, otse vangla peavärava ette. Autojuht teeb rahulikult tiiru ümberpöördeks ja peatub. Autost väljub arhitekt Max Edenberg, sammub peavärava juurde ja koputab selle luugile, mille tagant talle avamisel vastu vaatab valvur Küttim, kes Edenbergile noogutades naeratab. Edenberg sammub aeglasel kõnnakul autosse tagasi, käivitab uuesti mootori ja jääb ootama. Ümberringi pole näha ühtki hinge, pühapäevarahu on täielik.

Küttim jälgib läbi sisevärava luugi A. Sirki, kes on peavärava lähedal jalutamas. Valvur tunneb heameelt, et arvestused põgenemisaja suhtes on täppi läinud. Sirki jalutusaeg ei alanud kunagi ettenähtud täpsusega. Oli vaid teada, et see toimub tavaliselt kella 15–16 vahel ja kestab veerandtunnist pooltunnini, olenevalt saatevalvuri tujust. Auto liiga varajane saabumine oleks olnud ohtlik ja kahtlustäratav. Kuid hilinemine oleks jälle tähendanud plaani nurjumist.

Küttimi käes on vangla tähtsaimad võtmed, suured rasked ja vanamoelised – üks peavärava, teine sisevärava ja kolmas kantseleiukse oma. Sirk jalutab laisal sammul oma ringis, kümmekond meetrit eemal toetab end vastu seinale valvur Prokofjev ja haigutab igavusest. Varitsedes hetke, mil Sirk on siseväravale lähimal, avab Küttim sellesse ehitatud jalgvärava ja hõikab. Paari hüppega on Sirk läbi värava. Kuid Prokofjev on seda märganud, tõmbab taskust revolvri ja sellega viibutades karjub jooksul värava poole: "Sirk põgeneb! Sirk põgeneb!" Prokofjev trummeldab rusikatega vastu väravat. Kuid see on nüüd jälle lukus. Hilisemal juurdlusel seletas Prokofjev, et Sirki põgenemine leidis aset kell 16.48 ja et ta ei saanud selle vastu midagi

parata. Kuid Prokofjevile heideti ette, et ta polevat läbi luugi tulistanud ja selle süü pärast ta ka vallandati ja vahistati.

Joh. Küttim kõnnib Sirkiga autosse, jättes lukku sisevärava ja kantselei ukсед ja visates võtmed põõsasse. Peavärava jätab ta lahti ja võtme lukuauku. Koheselt alarmeeriti kogu vangla personaal, kuid olukorra iroonia seisnes selles, et keegi ei saanud vanglast välja. Kui viimaks suudeti tagavärava kaudu välja pääseda ja jõuti jälitamisele asuda, oli möödunud juba palju aega. M. Edenberg sõidutas Sirki ja Küttime Nõmme külje alla Kivimäele kaugesõidukapten Voldemar Oiti majja (Vabadussõjas teenisin temaga koos miiniristlejal "Lennuk"). Seal varustati end tagavarabensiiniga ja sõit läks edasi sisemaa suunas.

Pärast ohtlikke seiklusi kõrvalteedel jõuti kesköö paiku Tartusse. Juba 11. nov varaõhtul alarmeeriti kogu vabariigi politsei ja piirivalve. Ka kaitseleit ja üksikud sõjaväeosad said käsu peateedele valve väljapanemiseks. Tartusse jõudmisel peatuti kohaliku bussiliinide omaniku Kooki majas. Kook toimetas Sirki ja Küttime üle Läti piiri Riiga, kus neid ootas eesti rahvusest ja kodakondsusest väga jõukas ehitusettevõtja A. Falk. Sobival ettekäändel üüris A. Falk Liibavi sadamas vedurlaeva, mille pardal põgenikud saabusid Soome, kus nad 5. dets endid registreerisid Helsingi politseivõimude juures. Sõit Läti piirini ja sealt edasi oli küllaltki ohtlik. Alates 15. maist 1934 oli Lätis diktaatoriks Kārlis Ulmanis (koos kindral Balodisega), kes kindlasti oleks Pätsile põgenikud välja andnud, kui läti võimudel oleks õnnestunud Sirki ja Küttime Lätis viibimisest hais ninasse saada.

Artur Sirk

A. Sirki põgenemine kutsus välja uue vahistamiste ja repressioonide laine. Kannatada said peamiselt süütud, nagu keskvangla direktor Emil Sperlingk, eralendurid Ulrich Brasche ja Heinz Ungern-Sternberg, rida keskvangla valvureid, politseinikke ja riigiametnikke. Põgenemise tegelikele korraldajatele eesotsas adv H. Parisega ei saadud siiski jälile. Vaid Evald Viikman paigutati ümber abidirektori kohale Tallinna naistevanglasse Lasnamäel.

A. Sirki põgenemise lugudega täitis riiklik propagandatalitus eesti ajalehti veergude kaupa. Avaldamiseks määratud lood olid kohati

fantastilised ja neis oli vähe tõtt. Kirjutuste laad ja esitusviis lubasid järeldada peataolekut riigivõimu tippudes. Näiteks teatas politseiavalitsuse direktor "Päevalehe" esiküljel 12. novembril, et "A. Sirki põgenemise läbiviimiseks oli hangitud umbes 10 000–15 000 krooni... Siit selgub, et valvur Küttime usaldamisega oldi eksitud ja et siiski oli võimalik teda suurte rahasummadega ära osta." Sama lehenumbri esiküljel kirjutab "Päevaleht" omapoolset:

Keskvangla on näidanud end kõige kindlama vanglana, nagu Sing-Sing Ameerikas. Vangla koridorid ja õu otse kubisevad valvureist. Vangivalvuri Küttime äraostmisega osutus võimalikuks põgenemine Eesti „Sing-Singist”. Nagu ametlikust teadaandest näha, oli Sirki sõpradel kasutada suuremaid rahasummasid Küttime mõjutamiseks. Enda poole võidetud vangivalvuri äraandlikul tegevusel oli hõlpus asi vabastada vahialust.

Siin on jälle järjekordne nähe, kuidas vaikival ajastul inimesi mustati. Tunnen isiklikult kõiki Sirki põgenemise peategelasi (peale Falki). On tõsiasi, et ei Küttimele ega kellelegi teisele ei pakutud ega nende poolt ei tahtud ühtki senti.

A. Sirki põgenemisest töid teateid ka välislehed. Näitena olgu tsiteeritud "The New York Times", mis 14. nov 1934 kirjutas pealkirja all "Lendureid süüdistatakse Sirki põgenemisel abistamises, millele rahvas avalikult hõiskab", järgmist:

Opositsiooni juhi Artur Sirki põgenemine vanglast on äratanud erakorraliselt suurt tähelepanu nii Eestis kui ka naaberriikides. Hoolimata Eesti politsei ja kaitseliidu pingutustest tema tabamiseks viibib A. Sirk ikka veel vabaduses... Kõik Eesti riigi piirid on suletud ja sõjaväeosad on pandud valvama liiklusteid. Arvatakse, et A. Sirki põgenemine, mida tervitatakse ülisuure juubeldamisega (tremendous enthusiasm), sai võimalikuks suurte rahasummade abil. Valitsuse poolt on oodata drastilisi muudatusi administratiivsetel aladel nende suhtes, keda võidakse pidada vastutavaks olukordade eest, mis võimaldasid A. Sirki põgenemise.

Eriti suure tähelepanu osaliseks ajakirjanduse poolt sai A. Sirk Soomes, kus teda avakäsi vastu võeti ja kõige sõbralikumalt koheldi. Soome valitsus andis talle viivitamatult asüüloiguse ja määras talle elukohaks Lohja aleviku Helsingist umbes 50 km edelas Helsingi-Hangö raudtee ääres. Vastuvõtt Sirkile oli niivõrd hea, et Päts ei sõandanud katsetki teha tema väljanõudmiseks. Küll aga tehti katset valvur J. Küttime väljanõudmiseks ettekäändel, et Küttime olevat süüdi "riigivara" (vormiriietuse) varguses. Soome valitsus lükkas selle nõudmise tagasi ja lubas ka Küttimeil Soome elama asuda.

A. Sirki põgenemine oli Pätsi valitsusele väga ebameeldivaks ootamatuseks. Oli ju karta, et tema kui tuntuks saanud poliitikategelase suu läbi pääseb välismaailma informatsioon Eesti olukordade kohta, mis ei ühti propagandatalituse versioonidega.

Nii see oligi. Soome ajakirjandus ei kaotanud aega sensatsioonilise põgeniku intervjuerimisega. A. Sirki suust kuulis meie suguvendade avalik arvamine nii mõndagi, millest ta seni Pätsi valitsuse informatsiooniorganite poolt oli teisiti informeeritud. Kuulis, et vabadussõjalaste eesmärgiks oli ja on rahva soovi kohaselt Põhiseaduse elluviimine ja mitte fašistliku riigikorra maksmapanek; et selleks vabadussõjalased kasutasid ja kasutavad ka tulevikus ainult legaalseid vahendeid, mitte aga relvastatud jõudu; et Päts pole toiminud Põhiseadusepärast, seades sisse vaikiva ajastu ühes sellega kaasuva survega; et

Pätsi toetavad tema tegudes vaid tema oma, äsja lõhkiläinud erakond ja sotsialistid, s.o silmnähtav rahva vähemus.

Enamik soomlasi uskus Sirki rohkem kui Pätsi. Ruumipuudusel ei saa selles teoses tsiteerida Soome tähtsamate ajalehtede kirjutusi ("Uusi Suomi", "Helsingin Sanomat", "Hufvudstadsbladet", "Sosialidemokraatti" jt), kuna neid on palju. Ka pole need eestlase rahvusuhkusele meeldivad lugeda, kuna neist nähtub, kui ebasümpaatsena tundus soomlastele vaikiva ajastu kord Eestis. Demokraatlik Soome, kes meid vennalikult abistas Eesti vabariigi loomisel, näitas väga reserveeritud hoiakut Pätsi autoritaarsete pürgimuste suhtes ja Soome- Eesti ametlikke suhteid märkis kuni Pätsi režiimi lõpuni vaid külm viisakus soomlaste poolt. Seda viisakust Soome-Eesti suhete toleleagse jähnenemises, mis vahest muutus ka ebaviisakuseks, märgib, muide, ka end Eesti välisministeeriumi administratiivosakonna direktor Elmar Kirotar, öeldes: "Sellest tuli Tallinnas endastmõistetavalt teha vastavad järeldused" ("Välisministeeriumis 1938-1939", Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XII, Stockholm 1955).

* Ühel jutuaajamisel 1950. a Stockholmis nädalalehe „Eesti Posti“ toimetaja J. Remmelgasega avaldas Joh. Küttim, et ta õppinud A. Sirki tundma noormehena Soomusrong nr 2-1, kus Vabadussõja ajal Küttim teeninud Sirki alluvuses. A. Sirki isiklik vahvus ja kamraadlik suhtumine oma kaasvõitlejatesse toonud Sirkile palju sõpru. J. Küttim säilitas oma kõrge lugupidamise A. Sirki vastu kuni oma surmani 3. sept 1955 Stockholmis Serafimi haiglas. Oma järelejäänud päranduse, umbes 27 000 rootsi krooni, pärandas J. Küttim eesti sõjainvaliididele, Eesti heategevatele asutustele ja kirikule. Ka eelmainitud jutuaajamisel kinnitas J. Küttim, et ta aidanud A. Sirki põgenema ideelistel põhjustel. Küttim ei kuulunud Vabadussõjalaste Liitu. Ta oli sündinud 17. veebr 1896 Hiiumaal. Ta suri üksikuna ja omasteta.

Jätkub.

Telegramil on au korraldada raamatu "Vaikiv ajastu Eestis" esitlus 3. jaanuaril, Vabadussõjas võidelnute mälestuspäeval, Tallinnas Solarise Apollo raamatupoes kell 15. Raamatut tutvustavad teiste hulgas ajaloolane Mati Õun ja kirjastuse Grenader ajalootoimetaja Lauri Suurmaa.

Allikas: William Tomingas ["Vaikiv ajastu Eestis"](#) (Grenader, 2013)

Fotod raamatust ja Wikipediast

Toimetas Ksenia Kask

VAIKIV AJASTU EESTIS, III OSA

Eelmisel nädalavahetusel alustasime kirjastuse Grenader loal katkendite avaldamist William Tomingase raamatust "Vaikiv ajastu Eestis", mis ilmus esmakordselt 1961. aastal New Yorgis. Sellest teosest sai alguse mõiste "vaikiv ajastu" kasutamine. 1934. aasta 12. märtsil toimus riigivanem Konstantin Pätsi ja kindral Johan Laidoneri juhtimisel Eestis sõjaväeline riigipööre. Arreteeriti üle 400 juhtiva vabadussõjalase, teiste hulgas ka Artur Sirk ja Hjalmar Mäe. Pärast riigipööret kehtestati kuueks kuuks kaitseesisekord ning suleti Eesti Vabadussõjalaste Liit ja selle väljaanded. Sügisest algas nn vaikiv ajastu, kui ei kutsutud kokku enam vana ega valitud ka uut riigikogu. Keelustati poliitilised erakonnad. Riigivalitsemine koondus K. Pätsi ja tema kaaskondlaste kätte. Tomingase mälestusteraamat on ühe vabadussõjalaste liikumises osalenu nägemus tolle aja Eesti sisepoliitikast ja poliitikutest.

Seekord avaldame katkendi, mis kirjeldab Tomingase kogemusi Pagari tänava poliitilise politsei kinnipidamisasutuses, kuhu ta sattus seoses lendlehtede levitamisega.

Kogemused poliitilises politseis

Olin väsinud uneta ööst, katsusin oma uuel magadiskohal puhata. Magasin õhtuni nii hästi kui see kõval naril läks. Siis ärkasin tühja kõhu tundest. Koputasin uksele ja küsisin välispolitseinikult, kuidas siin majas lugu on söömisega? Varsti tuli uksele värvitute, kalasilmadega, ebaterve näoga mees, vanemassistent Koehler.

„Mis te tahate?“ küsis ta läbi hammaste.

„Süüa.“

„Siin ei ole restoran.“

„Seda küll. Aga ma võiksin teid oma külalisena paluda restorani õhtust sööma.“ „See oleneb komissarist.“

„Eiskopist?“

„Ei. Komissari nimi on Täht.“

„Eks kutsuge tema ka kaasa.“

„Teda ei ole siin. Kui ta tuleb, teatan talle.“

Komissar R. Tähti juurde kutsuti mind paari tunni pärast. Köht oli väga tühi, aga uhkus ei lubanud sellest enam juttu teha. Tähte kohtasin samas ruumis, kus juba hommikul olin olnud. Keskmise kasvuga, kuivetonud näoga, energilise ilmega komissar ütles, et ta mind tundvat mu tegevusest eesti polkude asutamisel. Siis olevat ka tema olnud üks esimestest ohvitseritest eesti sõjaväes. Lisas juurde:

„Teie pruut käis siin, tõi teile mõned asjad. Kuigi teie ülalpidamine ei õigusta teid mingisugustele soodustustele, võtsime pesu vastu.”

„Täna, härra komissar.”

„Minu ametnikud kandsid mulle ette, et olete mu abi sõimanud,” jätkas Täht. „Ja siin ma näen, et olete protokolli kirjutanud, mis teeb teie olukorra väga halvaks. Teate ju, lugupidamatuse avaldamise eest valitsusele seisab kõva karistus.”

Juuresolev abikomissar Eiskop tegi Tähti jutule vahemärkuse: „See, mis sulle räägiti sõimamisest, oli meie omavaheline jutt. Aga protokoll – jah, see loeb. Ma hoiatasin teda. Eks ole, härra Tomingas?”

„Tõsi on. Teie hoiatasite,” vastasin.

„Ärme siis aega viidame. Mis oleks, kui hävitame teie protokolli ja teie kirjutate uue seletuse. Seletate, kes teile lendlehe kirjutas, ja nõnda edasi. Näete, siin ta on. Puhas töö, hea paber, hästi korraldatud trükkimine ja levitamine. Minu kompliment. Noh, kuidas on? Soovite seletada?” jätkas Täht.

„Teie näite mulle olevat enam arenenud kui teie abi. Pealegi olete olnud ohvitser. Seepärast loodan, et minust aru saate. Protokolli hävitada ei maksa, sest et see on ainukene seletus, mis olete minult saanud. Ei kõlba minult oodata, et ma üles annaksin inimesed, kellest lugu pean ja kes minusse on suhtunud usalduslikult.”

Täht hakkas seletama, et neil olevat teada kõik minu teod. Kui ma üles tunnistan ja oma „kamba välja annan,” siis võivad kõik veel hästi lõppeda. Tema tundvat Laidoneri isiklikult ja väga lähedalt ja võivad minu eest hea sõna ütelda. Ka võivad ta mulle usaldada saladuse, et Laidoner ei olevat mitte alati ühes nõus Pätsiga ja et tema käes olevat peavõim – politsei ja sõjavägi. Tema veendumuse järele võivad Laidoner isegi kogu süüdistuse minu vastu lõpetada.

„Kuidas nii?” küsisin. „Ilma kohtuta?”

„Jah,” vastas Täht, „tal on see võim. Kui ta ainult tahab.”

„Aga mina ei taha. Kui minu vastu on süüdistusi, siis tõstetagu need kohtus, ja mitte politseis. Ja mina ei soovi ega vaja armu kelleltki, kõige vähem Laidonerilt.” Täht seletas jällegi, kui rumal on salata, kui neil niikuinii on kõik teada. Samuti oleks ebatark tegu Laidonerile käega lüüa. Kui ma oma kamba välja annan, võivad ma temaga koos sööma ja jooma minna Jahimeeste Klubisse, kohe üle tänava. Ta teadvat, et ma hommikust saadik olen söömata. Küsisin, kas võiksime enne süüa ja pärast sööki kõnelda kamba väljaandmisest. „Ei,” vastas Täht, „enne töö, siis lõbu. Kust ma tean, et te mind ei peta?”

„See tähendab, süüa kõhu täis ja kampa välja ei anna. Tahtsite nii ütelda?” „Just nii. Meie end narrida ei lase. Noh, teeme protokolli ära ja lähme sööma.” „Ma ei teadnud, et Eestis inimesi ülekuulamisel mõjutatakse naljutamisega. Või ons seegi lubatud kaitseseisukorra ajal?”

„Sõjaseadusega on kõik lubatud,” torkas Eiskop vahele. „Tean oma teenistusest Vene ajal. Ja seadused on meil üle võetud Venest. Me aga ei taha teile kätt külge panna, kuigi võime teha ka seda, kui see on vajalik.” Mulle lubati süüa, lubati veel samal ööl kongi panna voodi, lubati ajalehti lugeda, raadiot kuulata, pruudiga kokku saada, lubati anda ka muidki

soodustusi – „kui teie meile ütlete üheainsa nime – nime, kes lendlehe kirjutas.“

Raputasin pead: ei soovi seletusi anda.

Siis muudeti taktikat. Hakati ähvardama. Öeldi, et minu teo kohta leiduvat paragrahv Vene Uues Nuhtlusseaduses, mis olevat ka meil kehtiv ja mille järele mind võib karistada kaheksa aastaga. Nad saavat aru, et ma tahtvat mängida aumeest ja mitte välja anda oma kaaslasi. Aga oma nahk peab igale inimesele olema kõige lähem. Kui ma aga edasi keeldusin, sai eriti Eiskop väga pahaseks:

„Ka kõige viimsem kommunistinäru tunnistab üles, kui ta näeb, et meie teadlikud oleme tema tegudest. Vaat! See on aumehelikkus. Aga teie ei ole aumees. Olete argpüks ja seepärast ajategi käojaani.“

Tundsin end olevat puudutatud:

„Härrad komissarid, kes meist aumees on, seda näeme kohtus. Mul oli kord mõte teiega rääkida avameelselt asjadest, mis teid võiksid huvitada. Aga kõik see, mis ma täna siin olen näinud ja kuulnud, on mind viinud teisele arvamisele, sundinud lugupidamise kaotama teie asutuse vastu. Ei, teiega ma kõnelda ei soovi. Kohtu-uurijaga aga küll. Ma loodan, et ta seadusi rohkem austab ja poliitilistes asjades paremini orienteerub kui teie.“

Sattusime sõnavahetusse. Mulle seletati, et ma seadusi ei tundvat. Seadus nõudvat, et kohtuliku uurimise eel peab käima põhjalik juurdlus politsei poolt. Seepärast olevatki politsei protokollid nii olulise tähtsusega (see oli vale, nagu hiljem kuulsin oma kaitsjalt Teemantilt. Kohtulikul asjaajamisel ei ole politsei protokollidel mingit tähtsust). Kui ma heaga seletusi ei anna, olevat neil vahendeid küll ja küll mind seletusteks sundida.

Sellele vastasin, et tahan istumist ära õppida ja et mul tundub pikantsena seda õppimist sooritada just Pätsi poliitilises politseis. Palusin end kohtu-uurija juurde saata. Sellest keelduti. Palusin end kautsjoni vastu vabaks lasta. Ka sellest keelduti. Lõpuks palusin mulle lugeda anda kriminaalkohtupidamise seadustikku, mida komissaride laual nägin. Sellestki keelduti. Mul ei jäänud muud üle kui püsti tõusta ja toast välja astuda tagasi oma kongi. Sedagi püüti valju häälega keelata, aga tõrjusin komissare väitega, et Päts olevat ütelnud: „Kes on pandud istuma, see istugu heameelega.“ Vist ei ole Päts seda kunagi ütelnud, aga komissarid lakkasid kärkimast ja ma kasutasin tekkinud kohmetust kiireks puhkama minekuks.

Tulnud hommikul köögiroomist pesemast, leidsin kongi ükselt komissar Tähti poolt alla kirjutatud määruse. Selle järele oli mulle keelatud: omastega kokku saada, lugeda, kirjutada, jalutada, päeval magada, suitsetada, väljast toiduaineid ja esemeid saada, kirjavahetust pidada. Need on olulisemad keelud, mis mulle pikast loetelust meelde on jäänud. Näis, et mulle oli keelatud ka kõnelemine, sest mind talutav assistent minu küsimustele ei vastanud, tummalt määrusele näidates. Ka leidsin, et minu äraolekul oli jõutud laelambile asetada kaitsevõre, mille kõrvaldamiseks mu katsed äpardasid. Kongi üksel ootas mind poliitilise politsei kojamees, kes kandis hüüdnime Puuslik. Ta näitas mulle oma peos peenraha – 18 senti – ütles, et see olevat kroonu poolt minu päevane söögiraha. Küsis, mida ta võiks selle eest mulle poest tuua. Selgus, et selle raha eest saab osta pudel piima, pool naela leiba, paar viilu vorsti. See valik jäigi minu

dieediks mu kolmekuisel viibimisel poliitilises politseis. Nõudsin kõnelust komissar Tähtiga, kes aga saatis mulle kongi Eiskopi. See lahutas käsi, seletades, et määrus olevat tulnud „kõrgemalt poolt“ ja et see jäävat kehtima seni, kuni keeldun seletusi andmast. „Me võime teiega kõik teha, ainult kätt külge ei pane,“ kordas Eiskop. „Ja seda kõik sellepärast, et ma ei taha teile seletusi anda?“ küsisin. Eiskop jaatas. Teatasin siis, et tahan protesti kirjutada Laidonerile, sest teadupärast kaitseseisukorra krõbedamad määrused seni ikka olid tulnud temalt.

Eiskop kergitas pükse:

„Nagu te ise ei teaks. Määrus ei luba teile mingit kirjutamist.“ Vaidlesin vastu: „Minu teada ei ole seni ei Päts ega keegi teine Põhiseadust muutnud selles mõttes, et kodanikult võtta õigus oma huvide kaitseks valitsusvõimudele saata viisakaid kirju.“ Edasi-tagasi vaidlus lõppes sellega, et Eiskop lubas järele küsida ja mulle tagajärjest teatada.

Õhtul viidi mind komissaride tuppa ja seal lubas mulle Täht oma kirjutuslaual kirjutada „nii palju kui süda kutsub, aga mitte kauem kui viis minutit.“

Kirjutamisel teatasin Laidonerile minu kohta kehtestatud määrusest, mille eesmärgiks öeldi olevat mind sundida seletusi andma minu kohta käimasolevas juurdluses. Palusin, et see minu mõjutuseks antud määrus lõpetataks. Ka kirjutasin, et väevõimuga ei saa mind panna ei seletusi andma, ei inimesi denuntseerima ega respektseerima valitsust, keda mitte üksinda mina, vaid ka paljud teised korralikud, riigitruud kodanikud ei saa pidada delegeerituks Põhiseaduse-päraselt. Püüdsin suurima hoolega olla äärmiselt viisakas, kasutades oma teenistusajast meelde jäänud välisministeeriumi etiketi- ja protokollikeelt, et mitte kätte mängida vormilist põhjust minu kirjale käigu andmisest keeldumiseks. Täht ja Eiskop lubasid mu kirja edasi saata. See oli 7. juulil 1934.

Järgnevail päevil jäeti mind rahule. See andis mulle mahti oma uue ümbruse rohkemaks tundmaõppimiseks. Kõrvalkongidesse toodi ja sealt viidi üha inimesi, ka naisi. Oli lämmatav-palav. Kuigi kandsin vaid pidžaamat, olin pidevast higistamisest roidunud. Ühel ööl avas vahikorral olev välispolitseinik omal algatusel kongi ukseid: „Et teil punkripoistel oleks veidi õhku. Ma passin koridori uksele, et valveassistent peale ei tule.“ Minu naaber, välimuselt ja keelelt ilmsesti juut, rääkis mulle hirmuga oma häda. Ta olevat „patseerinud“ Kalarannas, siis paadiga sõitnud ja teinud „üks fotografiit, kuidas välja näeb see patareit.“ Siis olevat ta kinni võetud, siia toodud, ja keegi ei ütle, mis temast nüüd saab. Lohutasin juuti:

„Minu kongis on aken, mis on hoovi poole. Nägin, et seal ehitatakse praegu võllast. Kui see valmis saab, hakatakse meid kongide kaupa viima. Mind koridori otsast alates esimesena ja siis kohe teid.“

Minu ehmatuseks pani see võllanali juudi tõesti kohkuma. Ta pöördus abi otsides politseiniku poole, kes aga ka osutus naljameheks ja kinnitas minu juttu: „Jaa-ja. Kõigepealt puuakse mässumehed ja naised ja selle järele salakuulajad nagu teie. Niisugustele sõjaseadus teeb vaid kaelakiiget või annab tinaoa.“ Teiste kaaslaste hulgast hakkas mul kahju kahest naisest, kes küll vapralt pisaraid tagasi tõrjusid, aga tundusid murtuina.

Üks naistest jutustas, et kinni võtma olevat tulnud õigupoolest tema meest, aga et teda ei juhtunud kodus olema, „pinnitakse“ nüüd naist, et ta reedaks mehe peidupaiga.

„Naabrid lubasid küll hoolt kanda laste eest,“ ohkas naine, „aga üks on alles väike, ja ma tean, et ta nutab minu järele.“

Teine naine, lesk, oli väikese pudukaupluse omanik ja tema juurest leiti läbiotsimisel Larka pilte. Et ta keeldunud ütlemast, kes pildid tema juurde toonud, viidud ta kinni „ülekuulamiseks“. „Kas on niisugust seadust, et ma pean ütleva?“ päris naine. „Kas Larka pilt on pahem kui Pätsi või Laidoneri oma?“

Soovitasin tal võimudele ütelda. Minu nõuanne aga pani proua pahandama: „Mina vedelaid mehi ei salli.“

Üksvahe, augustikuus tekkis poliitilisesse politseisse naisi nii palju, et nad magasid põrandal. Kööki minnes ja sealt tulles pidin teed tegema, astudes üle nende kehade. Sain hiljem teada, et teiste hulgas ühes kantseleiruumis kirjutuslaual veetis öid vahialusena ka minu oma mõrvoja. Välispolitseinikud osutusid eranditult korrektseiks ega pooldanud assistentide käitumist vahialustega, mis alati ei olnud korralik ei mees-ega naisvangide suhtes. Need välispolitseinikud näitasid meile oma abivalmidust nii tihti kui said. Küllap vist seepärast neid ei usaldatud ja nad otsiti läbi nende vahikorrale tulles ja sealt minnes. See oli halb, sest mu tühi köht ajas mind mitu korda tõsisesse kiusatusesse üht või teist sõbralikku politseinikku paluda mulle kontrabandina tuua midagi söögipoolist. Seda liigutavam aga oli, kui nad vahetevahel öösiti läbi ukseaugu oma suukõrvalt mulle ulatasid muna, võileiva või mõne muu sellase maiustise.

Pimestava valgusega kongis oli raske harjuda. Silmad valutasiid ja jooksid vett. Kui avastasin, et teistes kongides põles normaalse valgusjõuga tuli, katsetasin protestiga kroonu raha raiskamise vastu. Eiskop aga kergitas jälle pükse:

„Kui me teeme teile eritulevärki, siis võite niisugusele tähelepanule vaid uhke olla, mitte aga protesteerida. Aga kui tahate jälle Laidonerile kirjutada, siis olge head.“ Küsisin, kas kindralihärralt on juba vastus tulnud? Eiskop eitas.

„Noh, kui temal vastusega kiiret ei ole, pole minulgi pakki temale enam kirjutada.“

Sellega jutt lõppes. Otsustasin kõike kanda, mis tuleb, ja mitte enam näidata, et see mulle raske on taluda. Miks rõõmu teha mu valvuritele?

Nüüd aga oli hea nõu kallis: mis hakata peale ajaga, mida mulle oli rüppe langenud ülikülluses? Et inimese häält kuulsin harva, siis oli tegemist, kuidas hakkama saada enda „minaga,“ et see ei muutuks mulle igavaks ja tüütavaks. Hakkasin ajaviiteks meenutama koolipõlves õpitud värse Puškinist, Schillerist, Miltonist, Virgiliusest, Rostandist. Vahelduseks panin kõrvadesse kõlama orkestripaluu lemmikheliloojailt Sibeliuselt, Brahmsilt, Straussilt, Mussorgskilt. Niimoodi andis aeg end jõudsasti tappa. Siis meenus loetud lugudest, vist Monte Kristost, et vangid endast jälgi jätavad kriipsutuste läbi kongi seintel. Köögis kraani all puristades taipasin kaasa võtta naela, millele olin riputanud käterätiku. See riistapuu võimaldas mul jällegi ajaviidet suurel määral. Nagu arvasin, osutus pruuni vööba all olev plekist seinakate valgeks. Sellele hakkasin kriips-kriipsult kratsima oma mõtemõlgutuste vilja. Esimese „vaimusünnitusena“ sain maha helindiga, millele nimeks panin „Eesti“. Usun, et ka kõige kurjem kriitik pigistab kinni mõlemad silmad, kui kuuleb, millise vaevaga see akord-akordilt sai seinale sünnitatud. Novembris

teistkordselt poliitilise politsei poolt vahi alla võetuna leidsin selle veel ikka seisvat seinal. Politseimehed seletasid, et Eiskop ise olevat teinud korralduse selle allesjätmiseks. Muide, selle koorilaulu esiettekanne toimus hiljem keskvangla meeskoori poolt vabariigi aastapäeval 1935. a. Sellel trellide taga peetud aktusel juhatas koori August Muda (Heliste), „Estonia“ orkestri tuubamängija.

Ühel hommikul kuulsin kaugelt eesruumidest kostvat kõrgetoonilist ägedat sõnavahetust. Rõõmsa üllatusena tundsin ühest häälest ära oma mõrsja. Panin kopsud täisõhu alla ja hõikasin tervitusi armsale külalisele. Tema heleda häälega vastu:

„Nad ei lase sinuga kokku. Ütlevad, et ei tea, kus sa oled.“ Hüüdsin: „Olen kongis number üks! Mul läheb hästi!“ „Käin siin iga päev. Nad ei saa mind keelata.“

Tänasin: „Tule ikka ja tee häält, kui tuled!“

Siis katkes kaugusest kostev hääl. Varsti oli ka Eiskop minu ukstel:

„Kuidas te julgete? Hoiatasin preili Achmani, et kui ta veel kord katsub ühendusse astuda vahialusega, siis...“

„Ega tema astunud ühendusse. See olin mina.“

„Ma keelan seda teile, kas kuulete!“

„Teil ei ole ju enam midagi keelata, mis mulle juba keelatud ei ole.“

„Küll ma teile näitan. Olete mõlemad paras paar. Tema on sama isekas kui teie. Aga küllap me saame jagu ka temast.“

„Inimese hing, Eiskop! Kui te peaksite julgema ilmsüütu naisterahva kallal

hakata tarvitama oma väge ja võimu, siis...“

„Noh, mis siis?“

Eiskopi nägu lõi särama. Ta kordas ilmse mõnuga:

„Noh, mis siis? Mida te ikka ära teha saate?“

„Pea mõtlema. Teil on õigus, mul ei ole suurt valikut oma abitusel.“

„Miks ei ole? Te seletate meile, mis vaja. Ja meie anname teile sõna, et preili Achmani pärast võite olla mureta. Teie ju armastate teda, tahate abielluda. Mis valiku üle te siis ikka pead murrate, kui tahate olla aumees? Noh?“

Ei osanud Eiskopile midagi vastata. Palusin end jätta üksi. Näis olevat tõesti nii, et nad võivad teha, mis tahavad, vahet tegemata naiste ja meeste, süütute ja süüdlaste vahel. Täitsin täpselt kõik reeglid, mis käivad konspiratiivse tegevuse kohta. Minu mõrsjal ei olnud vähimatki aimu, mida tegin. Aga nad ei tarvitse seda teada ega uskuda. Nad võivad ta kinni viia oma tuju järele ja Eiskopi ähvardus ei tarvitse sugugi olla bluff. Mul ei ole õigust ohtu viia istumise hädaga harjumata 20-aastast neiut, kellega olin lubanud abielluda samal sügisel. Arutasin, mõtlesin, maadlesin endaga. Lõpuks võtsin nõuks anda täieliku seletuse tingimusega, et süütuid inimesi ei jälitataks. Enne aga otsustasin ära oodata, mis Laidoner mulle vastab. Kui ta vastus osutub korrektseks, ei taha minagi käitumises temale võlgu jääda.

Telegramil on au korraldada raamatu "Vaikiv ajastu Eestis" esitlus 3. jaanuaril, Vabadussõjas võidelnute mälestuspäeval, Tallinnas Solarise Apollo raamatupoes kell 15. Raamatut tutvustavad teiste hulgas ajaloolane Mati Õun ja kirjastuse Grenader ajalootoimetaja Lauri Suurmaa.

Allikas: William Tomingas ["Vaikiv ajastu Eestis"](#) (Grenader, 2013)

Foto raamatust

Toimetas Maarja Aljas

VAIKIV AJASTU EESTIS, IV OSA

Eelmisel nädalavahetusel alustasime kirjastuse Grenader loal katkendite avaldamist William Tomingase raamatust "Vaikiv ajastu Eestis", mis ilmus esmakordselt 1961. aastal New Yorgis. Sellest teosest sai alguse mõiste "vaikiv ajastu" kasutamine. 1934. aasta 12. märtsil toimus riigivanem Konstantin Pätsi ja kindral Johan Laidoneri juhtimisel Eestis sõjaväeline riigipööre. Arreteeriti üle 400 juhtiva vabadussõjalase, teiste hulgas ka Artur Sirk ja Hjalmar Mäe. Pärast riigipööret kehtestati kuueks kuuks kaitseesisekord ning suleti Eesti Vabadussõjalaste Liit ja selle väljaanded. Sügisest algas nn vaikiv ajastu, kui ei kutsutud kokku enam vana ega valitud ka uut riigikogu. Keelustati poliitilised erakonnad. Riigivalitsemine koondus K. Pätsi ja tema kaaskondlaste kätte. Tomingase mälestusteraamat on ühe vabadussõjalaste liikumises osalenu nägemus tolle aja Eesti sisepoliitikast ja poliitikutest.

Selles katkendis meenutatakse, kuidas 1939. aastal otsustati Eesti, Läti ja Leedu saatus.

Mäng Balti riikide saatusega

28. märtsil 1939 N. Liidu väliskomissar M. Litvinov andis Moskvast Eesti ja Läti saadikutele noodi, milles deklareeriti, et Eesti ja Läti iseseisvus pole mitte ainuüksi nende riikide endi huviasjaks, vaid ka elulise tähtsusega N. Liidule. Noot sisaldas selge hoiatuse, et kui Eesti ja Läti peaksid sõlmima välislepinguid, mis pole N. Liidu meele järele, siis N. Liit teeb sellest tõsisemad järeldused. „Päevaleht“ kirjutas sel puhul 7. aprillil:

Säärane N. Liidu deklaratsioon on selge. Tembeldades Eestit ja Lätit Nõukogude mõjuringkonna alla kuuluvaks, N. Liit üritab haarata kontrolli nende riikide poliitika üle. See deklaratsioon näib sihtivat sellele, et Eesti ja Läti nõustuksid endi okupeerimisega N. Liidu poolt viimasele poliitiliselt parajana tunduval momendil.

M. Litvinovi noodile andis Eesti 7. aprillil 1939 vastuse, seletades:

Eesti ei nõustu kunagi oma iseseisvuse limiteerimisega. Eesti evib ise õiguse otsustada selle üle, missugusel määral tema sammud vastavad rahvusvahelistele kohustustele, reserveerides endale otsuste tegemise vabaduse.

Samal ajal liitlased, Inglise- ja Prantsusmaa, kartusest Hitleri järjest kasvava vallutamisiha vastu, astusid läbirääkimistesse N. Venega poliitilise ja sõjalise kolmikliidu loomiseks vastukaaluks Saksamaale. Läbirääkimiste alguseks võib pidada M. Litvinovi deklaratsiooni 19. aprillist 1939, millega N. Liit nõustus läbirääkimiste alustamisega, kuid ainult teatavail tingimusil. Läbirääkimistel, mida kolme partneri vahel hakati pidama Moskvas salaja, selgus õige varsti, et N. Liit on päri astuma TRIPLE ALLIANCEi, kuid nõuab selle eest tasu. N. Liidu kolmiklepingu sõlmimise tingimuseks oli, et N. Liit võib oma meelevalda alla haarata Eesti, Soome ja Läti. See hind oli varjatud diplomaatilise sõnastusega, et N. Liit saab õiguse garanteerida nende väikeriikide iseseisvust võimaliku agressiooni vastu isegi siis, kui need riigid ise säärast garantiid ei soovi.

Prantsusmaa oli jalamaid nõus kõne all olevaid riike Stalinile müüma 29. aprillil, pidades seda nõutud hinda odavaks. Kuid Inglismaa kõhkles. 4. Mail 1939 teatas TASS M. Litvinovi asendamisest V. Molotoviga. Sel puhul „The New York Timesi“ erikirjasaatja Henry Denny telegrafeeris samal päeval oma lehele Moskvast: „Kohalikud välissaadikud on selles teatest otse masendatud. Kreml on kõige demonstratiivsemalt kollektiivse julgeoleku poliitika heitnud üle parda ja võtnud omaks täieliku tegevusvabaduse oma suhetes Euroopa riikidega.“ M. Litvinov oli oma esinemistega Rahvasteliidus võitnud euroopaliku käitumisega ja painduva tehnikaga diplomaadi kuulsuse. Tema tagandamises ja Molotoviga asendamises nähti Stalini sammu robustse jõupoliitika suunas.

Kolmikliidu lepingu läbirääkijateks Moskvas olid Briti erivolinik Sir William Strang ja saadik Sir William Seeds, Prantsuse saadik Paul Naggiar ja N. Liidu poolt V. Molotov ja A. Potjemkin. Kui läbirääkimiste käigust oli saanud teatavaks küllaltki halba ennustavaid teateid, esitas Eesti saadik Londonis August Schmidt (Torma) 6. juunil Briti välisministrile Viscount Halifaxile noodi, milles teatati, et Eesti, Soome ja Läti ei saa olla päri oma iseseisvuse garanteerimisega ilma nende nõusolekuta. Briti valitsus aga tundis end olevat järjest suureneva surve all.

Winston Churchill kirjutas 7. juunil 1939 ajalehes „The New York Herald“:

N. Liidu nõue, et Soome ja Balti riikide garanteerimine saaks sisse võetud kolmikliidu lepingusse, on kõigiti põhjendatud.

Õeldakse: kuid mis sünnib siis, kui need riigid ei nõustu sellise garanteerimisega? Kuid on ometi kindel, et kui Leedu, Läti ja Eesti peaksid sattuma natside süsteemi valdkonda, siis kogu Euroopa saaks kistud sõjakeerisesse. Miks ei peaks õigel ajal ja avalikult ja julgelt koondatama kõik vahendid selleks, et sõda ära hoida?

13. juunil soovitas end. Briti sõjaminister A. Duff Cooper Londoni ajalehes „Evening Standard“ N. Liidu nõudmistele järeleandmist. Winston Churchill nõudis veelkord „Daily Telegraphis“ 8. juulil Eesti, Läti, Leedu ja Soome garanteerimist nende tahtega arvestamatult.

Soome välisminister Eljas Erkkö toetas Eesti saadiku A. Torma protestnooti Londonis omapoolse deklaratsiooniga eduskunnas 6. juunil: „Meile pealesurutavad garantiid on vastuvõtmatud Soome suveräänsusele ja iseseisvusele.“

Päev hiljem, 7. juunil kirjutas „Päevaleht“:

Nõukogude Vene on endale võtnud ülesandeks automaatselt garanteerida Eestit, Soomet ja Lätit. Ta teeb seda vaatamata sellele, et Eesti ja Läti on tagasi lükanud tema varasemad garantiipakkumised. Nüüd kavatses N. Vene oma eesmärged saavutada mitte otseste õiendamiste teel Balti riikidega, vaid läbirääkimiste pidamisega Inglismaa ja Prantsusmaaga üle meie peade ja meid informeerimata säärastest läbirääkimistest. Meie ei saa uskuda, et need meie seljataga peetavad läbirääkimised oleksid juhitud ainult idealistlikest motiividest. Nõukogude garanteerimise plaanid on täielikus vastuolus Balti riikide neutraliteediga.

Kuigi oleme teadlikud, et praeguses poliitilises õhkkonnas kõik asjad näivad olevat võimalikud, siiski loodame, et Inglis- ja Prantsusmaa ei tagane Nõukogude imperialistlike plaanide ees, olles teadlikud, et järeleandmine N. Venele sünnib Balti riikide tahte vastu. Olles teadlikud ka sellest, et säärane järeleandmine kutsub välja viibimatu vastupanu kogu jõuga Balti riikide poolt, kes oma iseseisvuse võitsid lahingväljadel mitte selleks, et seda kergel käel lasta kaotsi minna, vaid et seda tervena säilitada põlvest põlveni.

10. juulil 1939 esitas saadik A. Torma teistkordselt Briti välisministrile noodi, milles Eesti valitsus deklareeris (Documents on British Foreign Policy 1919–1939, London 1953, vol VI):

1) Eesti valitsus on otsustanud pidada kinni rangest neutraliteedi poliitikast. Valitsus on valmis kaitsma Eesti neutraliteeti kõigi olemasolevate vahenditega. Sääraсте asjaolude juures valitsus on sunnitud tõlgitsema igat automaatset abistamist, mis Eestile osutatakse ilma tema palveta ja nõusolekuta kui mitte kooskõlas seisvat Eesti neutraliteediga ja suveräniteediga.

2) Ajakirjanduse teadete järgi olevat nüüd kavatsusel osutada abistamist ka „kaudse agressiooni“ puhul. Säärane vormel võimaldaks täiesti soovimatut ja lubamatut sekkumist iseseisva riigi siseasjadesse. Eesti riigi suveräänsuse nimel ei saa Eesti valitsus ühelegi võõrriigile anda õigust interveneerida Eesti siseasjadesse.

Samuti esitas Soome saadik Londonis Georg Achates Gripenberg 14. juunil noodi. Selle viies punktis Soome valitsus teatab, et Soome tahab rangelt jääda neutraalseks. Valitsus ei luba Soomele appi tulla ilma Soome nõusolekuta ja peab igat riiki agressoriks, kes seda teeb ilma Soome loata. Soome loodab, et Briti valitsus ei aseta N. Liiduga sõlmitavasse lepingusse määrusi, mis võiksid riivata Soome neutraliteeti. Mõiste „kaudne agressioon“ võib julgustada teisi riike end Soome siseasjadesse segama.

Kahjuks ka need noodid ei suutnud muuta Briti valitsuse meelt.

Et N. Liit oma pealekäimist Balti riikide garanteerimiseks põhjendas väitega, nagu ähvardaks neid oht Saksamaa poolt, sõlmisid Eesti ja Läti välisministrid K. Selter ja V. Munters 7. juunil 1939 Berliinis Saksamaaga mittekallaletungimise lepingu. Kuid ka see samm ei aidanud. Prof L. B. Namier kirjutab, kuidas Inglismaa samm-sammult ja nädal-nädalalt järele andis N. Liidu ja Prantsusmaa ühisele survele Balti riikide kolmikliidu loomise huvidele ohverdamiseks (L. Namier, „Diplomatic Preludes 1938–1939“, McMillan, London 1948). Sündmuste käiku kirjeldab samal viisil ka Heinz Holledeck oma raamatus „Was wirklich geschah“ (Nymphenburger Verlag, München 1949). Lõpuks leidub Briti valitsuse enda ametlikus väljaandes seletus (British Foreign Policy 1919–1939, vol VI, lk 782):

Läbirääkimiste käigus Tema Majesteedi valitsus andis järgi N. Vene valitsusele järgmistes asjades:

- 1) Balti riikide sissevõtmine lepingusse;
- 2) Hollandi ja Šveitsi väljajätmine lepingust;
- 3) „Kaudse agressiooni” vormeli sissevõtmine lepingusse;
- 4) Lepinguosaliste kohustus mitte sõlmida erivaherahu või rahu;
- 5) „Kaudse agressiooni” defineerimise sissevõtmine lepingusse endasse (mitte selle juurde kuulvasse salaprotokolli).

Omalt poolt ei teinud N. Vene valitsus mingeid nimetamisväärseid järeleandmisi.

Lõpptulemuseks oli, et Vene-Inglise-Prantsuse liiduleping, milles kõik N. Liidu nõuded olid täidetud, parafeeriti koos salaprotokolliga asjaosaliste poolt Moskvas 24. juulil 1939. Parafeerimine tähendab läbirääkimistest osavõtnute lepingule allakirjutamist initsiaalidega, mis peab tähistama asjaolu, et leping on heaks kiidetud kõigi punktide ja komadega. Parafeerimisele järgneb tavaliselt vaid pidulik allakirjutamise tseremoonia prominentsemate isikute poolt, kes sagely ei tavatse läbirääkimistest osa võtta. Ülal tähendatud parafeerimise kuupäeva annab Prantsuse peaminister Edouard Daladier Pariisi kuukirjas „Minerve” 5. apr 1946 ilmutatud artiklis pealkirjaga „Nürnbergi protsess”. Samuti kirjutab endine Rumeenia välisminister Grigore Gafencu teostes „Preliminaires de la guerre à l'est” (Fribourg 1944) ja „Les derniers jours de l'Europe” (Paris 1947): „Nõukogude Liidu nõudmised said vastu võetud esimesel juulikuul poolel.” Edouard Daladier oma Prantsuse saadikutekojas peetud kõnes 18. juulil 1939 ütles:

Lõpuks ometi, 17. juulil, peale nii paljude raskuste, võib arvata, et oleme jõudnud õnnelikult sadamasse, sest Molotov deklareeris, et poliitiline kokkulepe on tegelikult saavutatud. Kuid kui meie nõudsimet, et see saaks kohe alla kirjutatud, polnud Molotov sellega nõus, samuti ka mitte ühise kommunikatsiooni avaldamisega, mis oleks osutanud väga suurt ja õnnistusrikast mõju meie kontinendi rahustamisaktsioonile. Selletõttu pidime piirduma lepingu parafeerimisega (G. Bonnet, „Fin d'une Europe”, C. Bourquin, Editeur, Geneve 1948).

Allakirjutamise tseremoonia edasilükkamist põhjendas Molotov sooviga, et allakirjutamisele tuleksid mõlemad lepingud koos (poliitiline ja sõjaline).

Veel ühe tõendi kokkuleppe saavutamise kohta annab endine Prantsuse välisminister Georges Bonnet samas raamatus „Fin d'une Europe”:

Tihti on väidetud, et kokkulepe nurjus Balti riikide tõttu. See on täiesti ekslik arvamus, sest et alates 29. aprillist Prantsusmaa võttis vastu vormeli, mis andis täielise rahulduse Nõukogude Liidule Eesti, Läti ja Soome suhtes ja millega Inglismaa ühines 29. juunil (Bonnet sõrendus).

Seega on etableeritud ajalooline tõde, et juulikuus 1939 (kas 17. või 24. kuupäeval) sai Moskvas parafeeritud poliitiline leping, millega Eesti, Soome ja Läti olid ohverdatud N. Venele vastutasuks tema nõusolekule astuda kolmikliitu. Selle liidulepingu juurde pidi kuuluma veel eriline sõjaline leping, mida Moskvas hakati läbi rääkima 12. augustil 1939. Neist

sõjalistest läbirääkimistest võtsid osa Briti poolt: admiral Sir Reginald Plunkett (peadelegaat), õhumarssal Sir Charles Burnett ja kindralmajor Heywood. Venelastest läbirääkijad olid: marssal K. Vorošilov, punaarmee ülemjuhataja; marssal Šapošnikov, kindralstaabi ülem ja admiral Kuznetsov, Vene laevastiku juhataja. Prantslaste sõjalise delegatsiooni juhatajaks oli kindral Doumenc. Koosolekul 14. augustil tõstis marssal Vorošilov äkki üles nõudmise, et punaarmeel oleks vaba voli marssida tarviduse korral läbi Poola, ühtlasi teatades, et alanud läbirääkimiste jätkamisel pole mõtet, kui see nõudmine ei leia lepingus täitmist. Prantslaste ja inglaste palvel lükati läbirääkimised edasi kuni 21. augustini, et hankida Poolalt nõusolekut N. Vene nõudmisele. Mõlemad liitlased panid Poola valitsuse tohutu surve alla, mis aga ei andnud tulemust.

Laupäeva õhtul 19. augustil avaldas Poola välisminister kolonel Joseph Beck kategooriliselt ja lõplikult Prantsuse saadikule Varssavis Leon Noelile: „Teie nõudmist võtame meie põhimõttelise küsimusena. Meie ei oma ega taha omada mingit sõjalist lepingut N. Venega. Meie ei anna kellelegi õigust, ükskõik missugusel näol, läbi rääkida meie territooriumi kasutamise üle võõrriigi sõjaliste jõudude poolt.” Poola vägede ülemjuhataja marssal Rudz Smigly lisas sellele juurde: „Sakslaste poolt võib meid ähvardada oht kaotada vara ja elu. Venelastega aga riskime lisaks sellele veel kaotada oma hinge.” Kui K. Vorošilov 21. augusti koosolekul prantslastelt ja inglastelt kuulda sai, et punaväe Poolast läbimarssimise küsimuse arutamine võtab veel aega, kuna Poolalt pole seni nõusolekut saadud, lõpetas Vorošilov järsult koosoleku teatega, et N. Vene valitsus keeldub läbirääkimisi jätkamast. Lääneliitlaste üllatus ei olnud väike. Kuid see muutus otse masendavalt suureks, kui äkki Moskva saabus kui välk selgest taevast Hitleri välisminister Joachim von Ribbentrop. Ta pakkus silmapilgutamata sama hinda, mida Stalinile juba olid lubanud inglased ja prantslased, aga vastukaubana ei nõudnud N. Venelt sõjalist angažeerimist, vaid ainult neutraliteeti. Sama hind vähemate kohustuste eest ei võinud Stalinile mitte meeldida ja sel põhjusel ning muudel kaalutlustel sõlmis ta länneliitlaste nina all 23. aug 1939 lepingu Hitleriga, koos sinna juurde kuuluva salaprotokolliga.*

** Selle lepingu sõlmimise puhul olgu lühidalt meenutatud Saksa-Vene suhted minevikus. Versailles' rahulepinguga 28. juunist 1919 keelati Saksamaale omada sõjatööstust, lennuväge, allveelaevastikku, tanke jne. Saksa sõjaväe suurust piirati 100 000 mehega. Saksamaa ei mõtelnudki neid lepingu nõudeid täita. Oma salajase taasrelvastamise programmi teostamisel leidis ta vandeseltslase N. Vene näol. 6. mail 1921 sõlmiti Saksa ja Vene vahel kaubandusleping rea salaklauslitega. Septembris samal aastal lepiti Berliinis N. Vene delegaadi Leonid Krassini ja Saksa sõjaväe ülemjuhataja kindral Hans v. Seeckti vahel kokku Saksa sõjatööstuse käimapanekeks N. Venes. Selleks asutati „Gesellschaft zur Förderung gewerblicher Unternehmungen” (GEFU) büroodega Berliinis ja Moskvas. 17. aprillil 1922 üllatasid Saksa ja N. Vene länneliitlasi Rapallo lepingu sõlmimisega, milles nad muuhulgas vastastikku kinnitasid, et neil mingeid nõudmisi teineteise vastu ei ole. Sellele järgnes 24. apr 1926 Saksa-Vene neutraliteedi ja mittekallaletungi leping. Avalik ja salajane koostöö Saksamaa ja N. Vene vahel jätkus ka pärast liitlaste kontrollkomisjoni tagasitõmbumist Saksa territooriumilt 31. jaan 1927 ja kestis kuni Hitleri võimuletulekuni 30. jaan 1933.*

/-/

VAIKIV AJASTU EESTIS, V OSA

Üle-eelmisel nädalavahetusel alustasime kirjastuse Grenader loal katkendite avaldamist William Tomingase raamatust "Vaikiv ajastu Eestis", mis ilmus esmakordselt 1961. aastal New Yorgis. Sellest teosest sai alguse mõiste "vaikiv ajastu" kasutamine. 1934. aasta 12. märtsil toimus riigivanem Konstantin Pätsi ja kindral Johan Laidoneri juhtimisel Eestis sõjaväeline riigipööre. Arreteeriti üle 400 juhtiva vabadussõjalase, teiste hulgas ka Artur Sirk ja Hjalmar Mäe. Pärast riigipööret kehtestati kuueks kuuks kaitseseisukord ning suleti Eesti Vabadussõjalaste Liit ja selle väljaanded. Sügisest algas nn vaikiv ajastu, kui ei kutsutud kokku enam vana ega valitud ka uut riigikogu. Keelustati poliitilised erakonnad. Riigivalitsemine koondus K. Pätsi ja tema kaaskondlaste kätte. Tomingase mälestusteraamat on ühe vabadussõjalaste liikumises osalenu nägemus tolle aja Eesti sisepoliitikast ja poliitikutest.

Seekord avaldame katkendi, mis kirjeldab Tomingase kogemusi Patarei vanglas, sealset korraldust ja olukorda.

TALLINNA KESKVANGLAS „AEGA TEENIMAS“

Eelpool nimetatud sündmuste arenemisel olin „aega teenimas“ Tallinna Keskvanglas, „riigihotellis,“ nagu seda asutust rahvasuus nimetati, või kõigile tallinlastele üldtuntud „Patareis“, Kalda tänav 2. Tallinna vana minevikku märkivate ajalooliste ehituste nagu Kiek in de Kök, Paks Margareeta, Pikk Hermann jne kõrval väärub nimetamist ka Patarei. Tema poolümarik, hall, sünge ja trellitatud akendega kivine front paistab silma Tallinna profiilis igale turistile, kes meie pealinna saabub mereteed kaudu. Ehitatud merekindluseks Katariina Suure ajal, umbes 1765–1770, hõlmas ta algul suuremat maa-ala kui praegu. Kalaranna kaldalt on näha merel kerkivaid varemeid, mis märgivad endiseid Patarei kõrvalehitusi. Patarei pae- ja graniitkivist müürid on ligemale kaks meetrit paksud, neis on säilinud püssilaskeaugud (ambrasuurid) ja paiguti ka rasked raudahelad ja rõngad kahurite käsitamiseks. /.../

Vabadussõja ajal asus Patareis distsiplinaararood, mille ülemaks oli kapten Paavian (omariikluse aja Võru-Petseri prefekt, eestistatud perekonnanimega Kard).

Vangimajaks hakati Patareid ümber ehitama 1920. a. Ümberehituse teine järk teostati 1932–1933. a, mil püstitati uus osakond (sidehoone) ja üksikkorpus. Uued lisahooned said juba moodsad: kambrite põrandad olid kaetud puuparketiga, ka olid kambrid varustatud veeklosetiga. Vana vanglahoone aga jäigi poolpimedaks, primitiivsete, deprimeerivate kambritega. Vangide üldarv kõikus normaalajal 900–1000 ümber. Kuid vaikival ajastul ületas see arv pidevalt 2000. Selle arvuka kogu vangide valve eest oli hoolitsemas ümmarguselt 250-pealine ametkond – valvurid ja muu personal. Minu karistusekandmise ajal oli keskvangla direktoriks Emil Sperlingk (vallandati pärast A. Sirki põgenemist), tema järglaseks määrati Johannes Kõks. Direktorile allus seitse abidirektorit vastavate ametialade jaotusega: Viikman (hiljem Tagel) – administratiivala, Birkan – saatesalk, Laar – kantselei, Võites – tööstusala; siis veel Keerd, Sõber ja Riisenberg. Neile järgnesid aukraadide järgi vanemvalvurid, valvurid ja nooremvalvurid. Kui nooremvalvur Kristjan Palusalu (Trossman) kahekordse maadlusmaailmameistrina 1936. a saabus Berliini olümpiamängudel, loodi tema teenete märkimiseks talle erikoht – keskvangla veltveebli amet, palgaga 100 krooni kuus. Administratsioonil oli vanglakeeles nimetuseks „orikas seitsme põrsaga“, kuna valvureid kutsuti „mustadeks“ nende mustavärvilise mundri järele.

Direktori kuupalk oli kr 220, abidirektori kr 150, vanemvalvuri kr 90, valvuri kr 70 ja nooremvalvuri kr 65. Lisaks sellele anti veel kas prii korter vanglas või korteriraha. Kuna palgad polnud mitte kõrged, siis oli seetõttu loomulik, et vangla ametkonda kippumiseks ei näinud olevat erilist tungi. Sinna hädasunnil või mõnel muul eripõhjusel teenima sattunud inimesed ei omanud erilist kõrget kvalifikatsiooni hariduse, kasvatuse või käitumise alal. Siiski peab märkima, et direktor J. Kõks oli Tartu ülikooli lõpetanud jurist (ühe vanema korporatsiooni vi- listlane). Samuti andsin oma üksikkorpuses istumisel üksvahe ladina keele tunde ühele öövahtkonnas teenivale valvurile, kes oma töö kõrval käis Tartus andmas eksameid õigusteaduskonnas.

Madalale valvurite majanduslike olude tasemele vastas ka vangla materiaalne heaolu. Maksvate määruste järgi oli vangil ülalpidamiseks ette nähtud 18 senti päevas. Selle raha eest anti temale pool naela leiba, 12 grammi suhkrut, 2–3 kartulit, mõni silk, hommikul kohvi, lõunaks pool liitrit suppi ja õhtuks teevett. Silk on eesti rahvustoit ja selle kallal pole midagi nuriseda. Küll on aga silku raske kiita, kui see osutub kas mädanenuks või hapuks, räidinuks, nagu see oli tavaliseks nähteks keskvangla toidusedelil. Samad kitsad olud, mis arvatavasti ei võimaldanud vanglale hankida korralikku silku, ei lubanud ka supikeetmiseks osta muud kui neljanda järgu liha. Sisehoovi nurgas, vana vangla alumisel korral asuv köök ei pakkunud silmale puhtuse mõttes mingit mõnu, sealt ninna tungivad lõhnad tekitasid jälestustunnet. Kuid nälg on kõige parem kokk – söödi suppi, mille maitse kirjeldamisega pole mõtet katsetada, ja ka haput silku.

Supp kanti köögist laiali suurtes puutoobrites. Kandjaiks olid vangid, kes paarikaupa toobri raskuse all nõtkedes ähkisid treppide astmetel ja pikkades koridorides. Hiljem jagati samadest toobritest tee vett ja see vesi tõi tagasi mällu lõunal söödud supi – seal ujusid kas kapsalibled, kartulijäänused või muu kraam. Võid ja rasvaaineid vangidele ei antud, need öeldi olevat pandud suppi. Teed, nagu tubakatki samuti ei antud, see pidi olema võtta omast käest. Kuid, nagu juba öeldud, nälg sai kõigest üle.

Minu juures sai näljatunne alguse keskvanglas novembris 1934, umbes kuu aega pärast mu saabumist poliitilisest politseist. Põhjuseks oli „progressiivse karistuse kandmise korra” sisseseadmine. See kord jagas vangid järkudesse: 1) katsealused, 2) paranejad I, 3) paranejad II ja 4) eeskujulikud. Järkude tunnustena ömmeldi vangikuue vasakule käisele kollased triibud – üks, kaks või enam. Vangi käitumine allus iganädalasele hindamisele. Leiti käitumine olevat olnud hea, anti vangile üks mark (ümmargune plekist ese nagu riietehoiu mark saunas). Halva hindamistulemuse puhul jäeti mark andmata ja võeti vangilt korjatud tagavarast ära mark. Ühest järgust teise üleminekuks oli vaja omada teatav ettekirjutatud arv marke. Järgust järku kõrgendamise tõi endaga kaasa soodustusi. Katsealustel oli õigus iga kolme kuu tagant saada kokku omastega kümneks minutiks, saata välja üks kiri ja saada väljast kaks kilo toiduaineid. Paraneja I võis ülal nimetatud soodustusi kasutada iga kahe kuu tagant, paraneja II kuu aja tagant. Eeskujulikuks kuulutatud vangil olid need soodustused võimaldatud igal nädalal. Lisaks sellele oli temal õigus (eriloo saamisel direktorilt) erariietuses valveta kuuetunniliseks linnaminekuks. (Selle loa andmise pani direktor Kõks hiljem seisma. Poliitilistele vangidele polnud sellise loa andmine üldse ette nähtud.)

Vana korra kohaselt võisin naisega kokku saada kord nädalas ja toitu võisin vastu võtta niipalju kui ta kanda suutis. Kahjuks kestis see hea põli ainult kuu aega ja järsu ülemineku „progressiivsele korrale” polnud kerge harjuda. Väljavaateid kõrgemasse järku jõudmiseks polnud. Mulle anti küll mõned margid, kuid need võeti vähehaaval jälle tagasi – „kartsas käimise pärast”, nagu mulle öeldi. Nagu ameerika hotellides igasse numbrituppa on pandud piibel, nii oli keskvangla kambritesse kirjavarana asetatud raamat, mille mustale kaanele oli kullaga pressitud pealkiri Vangla määrustik. Selle paragrahvid käsitasid peamiselt seda, mis vangile oli keelatud. Kuid leidis ka paragrahve vangi õigustest. Näiteks oli vangile antud õigus: jalutada vabas õhus pool tundi päevas, saunas käia kord nädalas, pidada kirjavahetust välismaailmaga ülemuse loal, lugeda vangla raamatukogus olevat kirjandust, kokku saada omastega ettenähtud korras. Ka oli vangi õiguste all märgitud veel kohustus töö tegemiseks ülemuse ettekirjutusel põhjendusega, „et vahialune ei kalduks kuritahtlikele mõtetele”.

Tegelikult oli nende õigustega lugu veidi teisiti. Jalutada sain mina ja need kaasvangid, kellega mul oli juhus kokku puutuda, vaid kümme minutit. Üksikkorpuse mehed viidi jalutamiseks erihoovi hanereas koridoride kaupa (koridore või majakordasid oli üksikkorpuses neli). Üksikkorpuse hoovis seisid umbes kolme meetri kõrguse planguga üksteisest eraldatud lahtrit, kus iga mees pidi kõndima omaette. Peale tavalise valve oli jalutusajaks vangla müürile paigutatud erivalvur laskevalmis püssiga. Omavaheline kõnelemine või „ükskõik mis viisil ühendusse astumine” oli kõvasti keelatud kartseri karistuse ähvardusel.

Sauna viidi mind üks kord kuus – üksinda, mida seletati minu kohta maksma pandud erijulgestuskorraga. Lugesin saunaruumis 62 kappa ja teadsin, et üksik- korpuses minuga seltsis istuvaid kommuniste viidi sauna korraga kõik koos, ka mitte sagedamini kui kord kuus. Mis puutub minu õigusse või kohustusse tööd teha, siis hakkasin juba pärast paarikuulist üksikkorpuses viibimist abidirektoreid igal võimalikul juhul tüütama palvega minu tööle lubamiseks. Töötegemise võimalusteks keskvanglas olid: trükikoda, tislari-, kingsepa-, rätsepatöökojad, sepikoda ja saekaater. Vastuseks sain ikka ja jälle, et minule on töölemine keelatud. Muide, kommunistid olid püstitanud traditsiooni tööst keeldumiseks ja seda traditsiooni ka vangla administratsioon respekteris. Kuna aga mina töötegemises nägin tõhusamat vahendit üksikkorpuses hingematva igavuse ja surutise vastu võitlemiseks, ei jätnud ma järgi tööle kippumast.

Siis öeldi mulle, et ma ei oskavat mingit tööd ja seepärast ei saavat mind rakendada ühtegi töötuppa. Mina vastu: sooviksin meeleldi õppida mingit ametit – aega ju mul õppimiseks on ja õpilasena ei soovi ma mingit palka. Seejärgi teatas mulle ühel päeval jaanuaris 1935 tööstusala abidirektor Võites, et ta olevat direktor Kõksiga minu pärast kõnelenud. Kõks laskvat öelda, et minusugusele kõlbab olla vaid kingsepaks. Neelasin selle piste silma pilgutamata alla ja haarasin kahe käega kinni töölemineku loast. Järgmisel hommikul tuligi kingsepatöökoja valvur mulle järele ja viis mind töökotta meistri palge ette.

See hakkas käte-jalgadega vastu:

„Olen eraisik, mitte valvur. Kõksi kiusutempe ma kaasa ei tee. Mis kingsepp teie olete? Kõks võib ju teid, oma käealust, narrida, aga mitte mind.“ Kui ma meistrile olin seletanud, et ta töölevõtmisega teeb mulle suure heateo, lõi ta käega, andis mulle kätte haamri ja vana kota ja õpetas, kuidas puutikke talda taguda.

Nii töötasin innuga ühe tunni, kui mulle tuli järgi üksikkorpuse vanemvalvur Julius Mihkelson. See talutas mind töökojast kambrisse tagasi. Varsti seejärgi viidi mind sauna. Sealt tagasi tulles leidsin kambri ukse ees mind ootava Mihkelsoni, kes mind hakkas kartserisse viima Kõksi korraldusel „kambrist omavoliliselt lahkumise pärast“. Ei aidanud mu seletused, et kambrist ei saa ju keegi omavoliliselt lahkuda ja et mulle tuli järgi kingsepatöökoja valvur. Siis palusin, et mind lastaks saunahigist jahtuda enne kartsakeldrisse viimist. Kuna Mihkelson sellega nõus polnud, nõudsin, et ta viiks mind arsti juurde. Arst dr Vahtrik kehtitas õlgu öeldes, et minu seisukord pole takistuseks mu kartserisse saatmiseks.

Istusin kartseris seitse päeva. Selle aja lõppemisel mind kambrisse ei viidud, vaid abidirektor Birkan teatas, et vangladirektor Kõks on mulle määranud seitsmepäevase lisakaristuse „administratsiooni käsule vastuhakkamise pärast“. Istusin ka selle aja ära. Sellega minu töölkäimine lõppeski. Ei tahtnud end enam Kõksi ees alandada uute palvetega tööloa saamiseks.

Allikas: William Tomingas ["Vaikiv ajastu Eestis"](#) (Grenader, 2013)

Foto: commons.wikimedia.org

Toimetas Maarja Aljas

VAIKIV AJASTU EESTIS, VI OSA

Täna avaldame kirjastuse Grenader loal selleks korraks viimase katkendi William Tomingase raamatust "Vaikiv ajastu Eestis", mille esmatrükk ilmus 1961. aastal New Yorgis. Tomingase mälestusteraamat on ühe vabadussõjalaste liikumises osalenu nägemus tolle aja Eesti sisepoliitikast ja poliitikutest. Reedel, 3. jaanuaril aset leidnud raamatuesitlusel Solarise Apollo raamatupoes Tallinnas, sõnas ajaloolane Mati Õun, et tema hinnangul on raamatus kirjeldatu ajalooliselt üsna täpne.

1934. aasta 12. märtsil toimus riigivanem Konstantin Pätsi ja kindral Johan Laidoneri juhtimisel Eestis sõjaväeline riigipööre. Arreteeriti üle 400 juhtiva vabadussõjalase, teiste hulgas ka Artur Sirk ja Hjalmar Mäe. Pärast riigipööret kehtestati kuueks kuuks kaitseisukord ning suleti Eesti Vabadussõjalaste Liit ja selle väljaanded. Sügisest algas nn vaikiv ajastu, kui ei kutsutud kokku enam vana ega valitud ka uut riigikogu. Keelustati poliitilised erakonnad. Riigivalitsemine koondus K. Pätsi ja tema kaaskondlaste kätte.

Seekord avaldame katkendi 1938. aasta valimistest rääkivast peatükist, kus muuhulgas tuuakse välja valimispettused ning ettekirjutused ajakirjandusele, mis ilmselgelt ajakirjanduse vabadust piirasid.

UUE RIIGIKOGU VALIMISED

/-/

Uus valitsus esitas riigikogule esimese seaduseelnõuna kalandusseaduse. Selle suure sündmuse arutlemisel (oli ju nüüd rahvaesindusele peale viieaastast vaikimist esmakordselt antud tagasi seaduseandluse õigus) võttis esimese koja liige prof Ants Piip sõna avalduse tegemiseks (24. mail 1938):

Selle Kalandusseaduse esitamine valitsuse poolt uuele rahvaesindusele esimeseks arutusobjektiks meenutab mulle elavalt tsaariaega. Kui tsaar oli lubanud kokku astuda esimesel Riigiduumal 27. aprillil 1906, siis esitati sellele arutamiseks „Zakon o pratšesnoi imperatorskago Jurjevskago universiteta“ (keiserliku Tartu ülikooli pesuköögi seadus).

„Kas valitsusel siis tõesti ei olnud riigikogule arutamiseks anda mõnda elulisemat seadust?“ küsis A. Piip ja kahetses, et seadused, mis on rahvale elulised, nagu trükiseadus, koosolekute seadus jt anti dekreeidi korras, lühikest aega enne riigikogu kokkutulekut. Samal riigivolikogu koosolekul, 24. mail 1938, esines uue valitsuse peaminister Eenpalu 2-tunnise kõnega, milles ta andis ülevaate valitsuse poliitika põhijoontest. Ta ütles muuseas („Päevaleht“ 25. mai 1938):

Esinedes riigivolikogu ees praeguse valitsuse peaministrina, ma ei saa teisiti rahuldada oma kohusetunnet, kui et avaldan sügavaimat tänu ja suurimat lugupidamist riigivanemale ja riigihoidjale kui Eesti valitsuse möödunud viie aasta juhile, kes oma mõjuka autoriteediga, oskusega ja kindlusega on lahendanud eelnenud poliitilise ajajärgu erilised ülesanded rahva valdava poolehoiuga (kiiduavaldused). Samuti ma ei saa teisiti, kui avaldada kõige otsekoheemat tänu siinsamas riigivolikogu ees sõjavägede ülemjuhatajale, kes oma kõrge autoriteediga on olnud riigivanema ja riigihoidja lähim kaaslane. Meie – esimestena kriisi läbi põdenud ja uuesti välja jõudnud parlamentliku korrani, ilma et oleksime tahtnud katsetada viimaseil aastail laialt viisiks olevat autoritaarset valitsemist – ei tarvitseks avaldada endi vahel nurisemist. Ma ei vaidle parlamentliku riigikorra juures poliitilis- parteiliste vabaduste vastu, kuid pean teid veenma – ärgem tehkem seda veel kohe, ootame veel, aega on (vahelehuue). Poliitiline ühinemine võib toimuda eriseaduses ettenähtud alusel ja seni kui meie selle seaduse vastu võtame on aega mõtelda, milline kord osutub meile kõige sobivamaks... Põhiseaduse sissejuhatavast osast kui ka põhiseaduslike võimude muust ehitusest tuleb järeldada, et riigikogul ei ole meie riigikorras enam primaarset, esijõulist seisukohta. Vabariigi valitsus on nüüd kutsutud juhtivaks koostööks riigikoguga selle seadusandlikus töös. Tihedat sidet oma tegevuses tahab valitsus hoida riigivolikogu Rahvarinde („Päevalehe“ sõrendus) koosseisuga, keda rahvas on usaldanud saata riigivolikokku valdava enamusena.

Edasi kõneles Eenpalu veel pikalt ja laialt sellest, et on vaja rahva arvu kahekordistada, eesti kultuurist ja haridusest, koolikorraldusest, rahva usuelust, majandusest, õigusosalast, tööprobleemist, tarvidusest ülemjuhataja tema kohale jätmiseks, elureformist jne. Kõne mõjus igavana, väljaarvatud mõned väljendused, mis panid muigama isegi Isamaaliidu saadikud. Kõneledes elureformist ütles Eenpalu:

Meil ei peeta öörahu. Otsustav peab siin olema seadustega määratud kord. Meie pidud ja ballid algavad hilja ja kestavad varahommikuni. Meie restoranid on kaua avatud ja on viisiks seal istuda kaua. Perekondades samuti. Elu aga peaks seadma nii, et rahval oleks öörahu.

See näide annab kujuka pildi selles, millise üksikasjalise, isegi perekonnaellu tungiva juhtimisega Eenpalu endale kujutles uut valitsemissüsteemi, mis tema jutu järgi olevat parlamentlik (ühe parteiga), demokraatlik (ilma ühinemis- ja muude vabadusteta) ja vaba katsetest autoritaarselt valitsemiseks. Kuid ta igava kõne lõpp on huvitav. Ta ütles:

Olles jõudnud lõpule tahan teatada, et valitsus ei küsi praegusel korral riigivolikogult ei heakskiitu oma seletusele ega ka kõnelemist (läbirääkimisi) sel puhul („Päevalehe“ sõrendus). Kui valitsus oleks esimese uue Põhiseaduse valitsusena tulnud deklaratsiooni või seletusega, siis oleks ta loonud pretsedendi, et presidendi poolt ametisse seatud valitsus vajab veel riigivolikogu kinnitamist. Säärane kord aga ei leiaks meie Põhiseaduses alust ja selline pretsedendi loomine tähendaks

korra seadmist, millel võivad olla konstitutsiooniliselt ebamäärased tagajärjed.

Nende sõnadega andis Eenpalu mõista, et presidendi poolt ametisse määratud valitsus ei vaja riigikogu usaldust ja et vältida kas või kaudseltki üles kerkida võivat usaldusmomenti riigikogu poolt, pole valitsuse seletuse puhul riigivolikogu liikmeile lubatud mingit sõnavõttu. Sellest hoolimata palusid mitmed rahvasaadikud sõna. Kuid I koja esimees J. Uluots keeldus rangelt sõna andmast, isegi faktiliseks märkuseks, mida taotles J. Tõnisson. Selline uus kord valitsuse ja rahvaesinduse suhetes oli täiesti uudne. See ei põhjenenud mitte Põhiseadusel, vaid selle meelevaldsel tõlgitsemisel, milleks Päts minevikus oli andnud nii halva eeskuju ja mida nähtavasti taheti jätkata.

Uue Põhiseaduse järele oli valitsuse tegelikuks juhiks peaminister, kelleks nüüd kogu vormi kohaselt oli saanud Eenpalu. Tema suhted Pätsiga olid juba minevikus olnud täis hõõrumusi, olles mitmel puhul muutunud päris teravateks. Nüüd hakkas Päts tasapisi mõtlema, kuidas saaks Eenpalule jalga taha panna. Sellest kirjutab M. Raud („Kaks suurt“):

President Päts soovis, et uut kurssi valitsuses hakkaksid teostama uued mehed. Vähemalt valitsuse eesotsas tahtis ta näha uut meest, kes oleks vähem aktiivne ja rohkem vastaks uuele olukorrale. Sellest kõneles ta ka mõnele oma sõbrale. Valitsuse muutmine aga pidi toimuma ilma konfliktideta ja nagu iseenesest, nii et Eenpalul ei oleks põhjust solvumiseks. K. Päts teadis väga hästi, missugust rõõmuhõiskamist oleks see tekitanud valitsusevastastes ringkondades ja kui raskeks oleks läinud uue valitsuse seisukord, kui Eenpalu oleks järgnenud J. Teemantile opositsiooni.

President ootas ja otsis parajat juhust. Ja kord juba paistiski see olevat nii kaugel. Kolm kindlat Pätsi pooldajat valitsuses: haridusminister A. Jaakson, majandusminister L. Sepp ja teedeminister N. Viitak otsustasid kiirustada valitsuskriisi. Nad leppisid kokku, et üks neist läheb Eenpaluga riidu ja esitab lahkumispalve ning et siis teised kaks kohe oma lahkumisega temale järgnevad. Nad arvasid, et kolme ministri äkiline lahkumine on küllaldaseks põhjuseks kogu valitsuse vahetuseks. Juhus tuligi. Riigieelarve arutamisel valitsuse koosolekul ütles K. Eenpalu minister Sepale teravuse. Sepp esitas jalamaid lahkumispalve. A. Jaakson ja N. Viitaks pidid oma palvetega järgnema järgmisel hommikul. Kuid niikaugale asi ei läinud. L. Sepp võttis veel samal õhtul lahkumispalve tagasi. See sündis pärast pikemat läbirääkimist Eenpaluga. Mis nende vahel kõneldi, ei ole teada. Kuid valitsuskriis jäi tulemata.

J. Laidoner ja K. Päts Toompeal Riigikogu istungitesaali loožis.

Kalandusseadust arutava riigikogu mõlema koja kevadistungjärgu lõpetas Päts oma otsusega 11. juunil 1938. Sügisistungjärguks kutsus Päts riigikogu kokku Põhiseaduse kohaselt oktoobrikuu teiseks teisipäevaks, s.t 11. oktoobriks. Vahepeal oli Päts oma uues presidendi ametis teinud otsuse nr 188 – 8. sept 1938:

Põhiseaduse § 144 esimese lõike ja Kaitseseisukorra seaduse 5 5 alusel kuulutan välja kaitseseisukorra kogu vabariigis üheks aastaks, arvates 12. sept 1938, kell 17.

Kuna Päts oli selle otsuse seekord saatnud ka riigikogule, siis algasid seal kaitseseisukorra küsimuse arutlemisel elavamad läbirääkimised kui kalandusseaduse ümber. Riigivolikogu koosolekul 2. nov vaidles rahvasaadik O. Gustavson presidendi otsuse vastu, öeldes:

Kas on kuidagi moodi mõeldav, et rahvavalitsuslikku korda tõsiselt saab teostada siis, kui on tõkestatud kodanikkude aktiivne osavõtt riigielust, kui on keelatud poliitilised koosolekud, on tühistatud õigus ühineda poliitilistesse ühingutesse, on takistatud ametiühingute vaba tegevus, kui avalikul arvamusel – ajakirjandusel – on keelatud arvustada valitsuse tegevust? Kas on tõsises rahvavalitsuslikus riigis mõeldav, et keelatakse tuua ära kirjeldusi isegi riigikogu koosolekute kohta? Kui see poleks liiga kurb, võiks naerda säärase kurioosumi üle. Need ei ole sugugi juhuslikud nähted, vaid need on selle süsteemi paratamatud sümptoomid, mida peaminister oma kõnes Isamaaliidu üldkoosolekul enne riigikogu kokkuastumist nimetas „juhitavaks demokraatiaks”. Kas ei olnud nõnda, et Vene Riigiduuma koosolekuist võisid ajalehed täiesti vabalt avaldada kirjeldusi, meil aga riigikogu koosolekuist mitte? Kus on meil niisugused ajalehed nagu omaaegsed vene lehed „Russkoje Slovo”, „Russkie Vedomosti” ja teised, kes survele kiuste siiski suutsid kõrgel hoida vaba sõna võitluslippu?

Ka Ants Piip vaidles kaitseseisukorra kui „universaal surveabinõu” vastu. Ta ütles: „Meie võtsime uue Põhiseaduse vastu ja kui meie nüüd ei leia võimalusi seda Põhiseadust rakendada, siis ei ole see õige juba Eesti riikliku prestiiži pärast.”

Kibestunult ja julgelt ütles Jaan Tõnisson oma arvamus kaitseseisukorra pikenduse kohta:

Valitsuse esindajad ei ole ette toonud mitte ühtainust tõsist põhjust kaitseseisukorra kehtima jätmiseks. Mitte ainust! Üks valitsusvõimu teostajatest ütles, kui seletasin: ärge arvake, et te saate inimesi nende kodanikuõigustes maha suruda – ta ütles: „Küllap harjuvad.” Meie vaikivasse olekusse pandud rahvas karjub suletud suul. CUM TACENT CLAMANT (karjuvad vaikides). Kuigi ta peab vaikima, aga kas meie rahvas võtab omaks seda, mida siin tehakse ja tahetakse jätkata teha? Ja kas need, kes sellest kord peavad aru andma meie rahvale – kas need siis saavad nii kergesti selle aruandmisega valmis? Meil peab kehtima demokraatlik kord. Meie peame Eestis elada võima elu, mis on elamise väärne ja mitte orjaelu.

Kaitseseisukorra pikendamise vastu kõnelesid peale O. Gustavsoni veel teisedki sotsialistid: Leopold Johanson ja Aleksander Oinas. Teatavasti oli Päts oma diktatuuri kogu aeg teostanud kokkuleppel sotsialistidega ja sellepärast on küllaltki tähelepanuväärne see esmakordne oponentimine Pätsi režiimile. Kuid vaatamata kriitikale ja opositsioonile kinnitati Pätsi kaitseseisukorra pikendamise otsus rõhuva enamusega.

Pilt riigikogu mõlemast kojast oli üldiselt sama, kui seda oli olnud Rahvuskogu. Valdav automaatne enamus kiitis igat valitsuse sammu ja nägi sellises „jah ja aamen“ ütlemises oma kutsumust (RAISON DETRE). Käputäis opositsiooni kuuluvaid tõstis küll niipalju häält kui sai, kuid kõik see osutus sõna tõelises mõttes „hüüdjaks hääleks kõrbes.“ Säärase monotoonse pildi jälgimine riigikogu protokollidest ei paku mõnu ühelegi demokraadile. Seepärast pole mõtet enam peatuda riigikogu järgneva tegevuse kirjeldamisel. Ülevaate riigikogu moodustamise viisidest, seal valitsevatest olukordadest, sõnavabaduse tõkestamisest annab Jaan Tõnissoni kõne, mille ta 13. nov 1938 pidas oma valijatele „Vanemuise“ saalis Tartus. Kõne tekst on pärit K. R. Pusta eraarhiivist. Tõnisson ütles:

Riigivolikogu valimiste tulemusi ei suutnud muuta protestid, nagu neid esitati Tartumaal, samuti Võrumaal, Pärnumaal ja teisel seesugustes valimisringkondades, kus kandidaadid olid üles seatud ka vastasrinna poolt ja kus oli seadusliku korra rikkumisi. Abja-Kariste valimisringkonnas, kuhu valimiste peakomitee oli asja uurima saatnud kohtuniku, avastati valimisedelite võltsimine. Mille järele riigivolikoguse läks vastasrinna kandidaat. Samasugune võltsimine avastati Pärnumaal, mis ka andis võimaluse vastasrinna kandidaadi pääsemiseks riigivolikokku. Paljud mehed, kes riigivolikokku pääsesid just vastasrinna häältega, kasutasid valijate usaldust kurjasti Nii juhtus Valgas, Võrus, Petseris, Viljandimaal, Põltsamaal, Pühtivõres, Lihulas, Hiiumaal ja teistes valimisringkondades. Kui nad olid valitud, siis leidsid nad riigivolikogus kähku tee valitsuse Rahvarinde ridadesse. Neist võib ütelda niipalju, et meie inimestel vahel otsustavad kasuhood ja oportunistlikud kaalutlused ideaalide ja põhimõtete asemel. Samuti on ka poliitilise julguse puudus ja sõltuvus võimudest loomulikkudeks kaasnäheteks vaikival ajastul.

Töö riigikogus algas juhtimise tähe all valitsuse poolt ja valitsuse poliitika suunas. Peaminister esitas ainult teadaande, mida rahvaesindus võis vaikides ära kuulata, ilma et oleks lubatud sõna võtta. Rahvarinne oma 65 häälega härra August Jürima juhtimisel kandis hoolt üldise korra kujundamise eest. Riigivolikogus on vaja vähemalt 16 häält, et esitada seaduseelnõusid ja vähemalt 20 häält, et esitada arupärimisi valitsusele. Vastasrinnal on ainult 15 häält.

Amnestiaseaduse arutamisel sai enamuse poolt esitatud nõue, et karistusest vabanenud võivad endiseid aukraade ja aumärke tagasi saada ainult erilise palve peale presidendile. Selle vastu kaitsesime meie seisukohta, et kui juba kustutada ja unustada karistused, siis tuleb ilma erilise palveta ja alanduse avaldust nõudmata tagasi anda ka aukraadid ja aumärgid. Riigivolikogu enamus aga ei tahtnud sellest teada. Nähtavasti püüti siin rahuldust anda presidendi isiklikule tahtele.

Üks tähtsamatest küsimustest, mis lõi pineva õhkkonna sügishooaja algul, oli presidendi dekreedandluse küsimus, mis esile kerkis kaitseseisukorra arutamisel. Valitsuse nõuandja ja teiste valitsuse esindajate seletuste järele ei olevat presidendi dekreedid enam mitte harilikud dekreedid, vaid nüüd olevat meil dekreet saanud eriliseks subsidaarse või asendava loomuga seadusandlikuks aktiks. Nende seletuste järele tuleb välja, et president võib dekreeti anda ilma et sellele dekreedile oleks vaja rahvaesinduse kinnitust. Meie kaitsesime kindlasti seisukohta, et riigikogu peab presidendi dekreetide kohta oma kinnitava või tagasilükkava otsuse tegema. Kahjuks jäime meie vähemusse 65 hääle ees.

On juba palju kõneldud, kuidas valitsuse propagandatalitus ajakirjandust oma kannal hoiab. Kuulake, missuguseid juhtnõure see asutus, mis seisab

peaministri käsu all, annab ajakirjandusele:

Käsk 27. okt. 1936: *Ei tohi avaldada sõnumeid üliõpilaste meeleavaldustest Tartus;*'

" 30. okt. 1936: *Ei tohi nimetada isamaaliitlasteks isikuid, kes teevad valimiste eeltöid;*

" 2. nov. 1936: *Ei tohi kirjutada end. riigivanemate märgukirjast K. Pätsile;*

" 12. dets. 1936: *Tuleb kirjutada õhutavaid artikleid Rahvuskogu valimistest osavõtuks;*

" 18. dets. 1936: *Peaministri isiklik korraldus, et ei tohi kirjutada küsimustest, kas Põhiseadus läheb rahvahääletusele või mitte;*

" 9. okt. 1937: *Keeld A. Sirki surmakuulutuse avaldamiseks. Sirki matuste puhul Helsingis kästi Soome valitsuse kohta kirjutada arvustavalt. 27. okt. Päts saatis protestinoodi Soome valitsusele.*

" 31. dets. 1937: *Rahvarinde kohta ei tohi kirjutada arvustavalt. Ei tohi tekitada vastasrinnale sümpatiseerivat muljet;*

" 30. jaan. 1938: *Vastasrinna kandidaadist võib avaldada ainult üks kord tema lühike elulugu pildiga. Rahvarinde kandidaati võib kiita niipalju kui süda soovib;*

" 4. veebr 1938: *Jaan Tõnissoni nime avaldamine ühenduses poliitiliste sündmustega on keelatud;*

" 1. märts 1938: *On keelatud avaldada teateid valimistel ilmsiks tulnud korrarikumiste kohta. Võib kirjutada ainult seda, mis propagandatalitus annab. Pärnumaa valimisvõltsimisest ei tohi kirjutada.*

" 8. märts 1938: *Valimisringkondade protestidest ei tohi ühtegi sõna kirjutada;*

" 24. apr. 1938: *On keelatud arvustav kirjutamine maakonna- ja linnaseadusest, trükiseadusest ja üldse kõikidest dekreetidest;*

" 13. mai 1938: *Ei tohi kirjutada katsetest riigivolikogus esitada arupärimisi valitsusele.*

J. Tõnisson ütles oma kõne lõpus:

Kõik väited, mis meile ette tuuakse kaitseisukorra õigustamiseks, ei kannu välja mingit arvustust, seepärast, et me peaksime praegu olema normaalolukorras. Meil peab praegu maksma demokraatlik kord. Meie ei tohi elada olustikus, kus sunnitakse iseendid alandama ja oma õigusi ära andma.

J. Tõnissoni pikk kõne, millest on tsiteeritud vaid mõned väljavõtted, käsitleb ka tema võitlust kaitseisukorra vastu riigikogu üldkomisjonis. J. Laidoner ja tema mõttekaaslased tõid üldkomisjonis kaitseisukorra kaitseks ette ainsa põhjusena äreva rahvusvahelise olukorra. Mõistagi oli Tõnissonil kerge ümber lükata seda välispoliitilist ettekäänet, mille taha oli peidetud valitsejate tahe riigi siseelulise surve jätkamiseks. Tõnissoni kõnes loetletud pikast propagandatalituse käskudest ajakirjandusele olen tsiteerinud vaid üksikuid ja iseloomustavamaid. Kuid see on küllaldane, et näidata, kuidas teostati kontrolli eesti avaliku arvamise üle.

Lühidalt: vaikiv ajastu kestis edasi vaatamata uue Põhiseaduse jõustumisele ja rahvaesinduse tööle asumisele. J. Tõnissonil oli õigus kui ta oma kõnes ütles, et kogu selle ebanormaalse olukorrale lisandus veel alandus: kästi kiidukoorides ülistada korda, mida rahvas põlgas ja kummardada inimeste ees, kes olid kaotanud tema silmis lugupidamise.

Allikas: William Tomingas "[Vaikiv ajastu Eestis](#)" (Grenader, 2013)

Fotod: raamatust

Toimetas Mariann Joonas